

OSMED

Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi

Volume: 5 Issue: 9

e-ISSN: 2458-9519

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnirin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğeri çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmaları alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Editör / Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy Şahin

Doç. Dr. Fatih Demirel

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adriatik DERJAJ	Tiran Üniversitesi	Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER	The University of New Mexico	ABD
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADI	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK	Karatekin Üniversitesi	Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Araştırma Makaleleri / Research Articles****Efkan Uzun**

Yeni Arşiv Belgeleri Iřıĝında Niĝde Saat Kulesi

The Niĝde Clock Tower in Light of New Archive Documents

119 - 130

•

Osman Karlangıçİkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları
(1908-1909)*Reflections of the Second Constitutional Monarchy in Adana and Public Security Problems
in the City (1908-1909)*

131 – 149

•

Derya GeçiliOsmanlı Devleti'nde İstanbul ve Çevresindeki Sahillere Yapılmaya Başlanan Deniz
Hamamları*Sea Baths Started Construct in Coasts of Istanbul and the Surrounding Area in the Ottoman
Empire*

150 – 164

•

Zehra Odabaşı

Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Unvanlar

Used Administrative Titles in Turkish States

165 – 192

Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Niğde Saat Kulesi*

The Niğde Clock Tower in Light of New Archive Documents

Efkan Uzun**

Öz

Tespit edilebildiği kadarıyla zamanı gösteren alet olan saatin; güneş, kum, yağ, su ile çalıştırılan en ibtidai şekilleriyle, M.Ö. önce 3000–2000 yıllarında Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin’de kullanıldığı görülmüştür. Bu saatlerin en yaygın olarak kullanılanı güneş saatleri olmuştur. Bu saatler, Selçuklu ve Osmanlılar döneminde de kullanılmış, mevcudiyetini XX. yüzyıl başlarına kadar sürdürmüştür. Namaz saatlerinin tespiti ve takvimlerin düzenlenmesi açısından yapılan titiz çalışmalara bakıldığında, saatlerin gelişiminde Müslüman âlimlerinin ve İslam medeniyetinin payını yabana atmak mümkün değildir. Saat kulesi yapma geleneği Avrupa’da XIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamış ve XIV. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Osmanlı topraklarına ise Kanuni Sultan Süleyman döneminden hemen sonra, XVI. yüzyıl sonlarında girmiş, XVIII. yüzyıl ile beraber gelişip yayılmıştır.

Osmanlı topraklarında esas saat kulesi yapımı Osmanlıların batılılaşma süreciyle de ilgili olarak; Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. sene-i devriyesinde (1901-1902), valilere saat kulesi yapımıyla ilgili gönderdiği ferman ile başlamıştır. Padişahın şahsi olarak vakitlerin kullanımına verdiği önem bir yana, ülkesinde işlerin daha hızlı ve düzenli bir şekilde yapılması için de bu işe ayrı bir ehemmiyet verdiği bilinmektedir. İnşa tarihinde ihtilaf olmakla beraber bu dönemde yapılanlardan birisi de Niğde Saat Kulesi’dir.

Bu çalışmamızda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde bulduğumuz ve bugüne kadar kullanılmadığını anladığımız belgeler ışığında; Niğde Saat Kulesi yeniden ele alınacak ve bilim dünyasına daha yakından tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Saat Kulesi, Niğde, II. Abdülhamid, Zaman.

Abstract

It has been seen that the clock, an instrument that shows time to the extent it can be determined, was used in Mesopotamia, Egypt, India, and China in the years 3000–2000 BCE, in the most rudimentary forms operated by sun, sand, oil, and water. Sundials were the most commonly used of these clocks. These clocks were used in the Seljuk and Ottoman periods and maintained their presence until the start of the 20th century. Regarding the meticulous studies conducted in terms of the identification of prayer clocks and regulating calendars, it is not possible to disregard the share of Muslim scholars and Islamic civilization in the development of clocks. The tradition of making clock towers started to be seen in Europe in the 13th century and became common in the 14th century. It entered Ottoman lands at the end of the 16th century immediately after the reign of Suleyman the Magnificent and developed and spread together with the 18th century.

Basic clock tower construction on Ottoman lands started with the decree Sultan Abdülhamid II sent regarding the construction of clock towers to the provinces at the turn of the 25th year of his ascent to the throne (1901-1902), regarding the process of westernizing the Ottomans. It is known that the importance the sultan personally gave to the use of time on the one hand was for the faster and more orderly conduct of work in his country and that he provided a separate consideration to this work. One of the configurations in this period along with controversy in the history of construction is the Niğde Clock Tower.

This study will reopen the discussion of the Niğde Clock Tower and will more closely get familiar with it in the world of science considering the documents we have found in the Presidential Office of the State Archives Ottoman Archive and understand not to have been used until today.

Keywords: Clock Tower, Niğde, Abdülhamid II, Time.

* Bu Makale; 3-6 Mayıs 2012 tarihinde Niğde’de düzenlenen *1.Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** (Doç. Dr.); Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, efganuzun@ohu.edu.tr; ORCID: orcid.org/0000-0002-4419-0243

Giriş

Genellikle geçmiş, yaşanan an ve gelecek olarak sınırlanan zaman; içinde yaşayan insanların yaşamı sınırlıdır ve bu yüzden insan için bu kavram mevzubahis olduğunda kısa bir müddetten bahsediyoruz demektir. Dünyadaki zaman kavramı kıyamet ile sonlandırılmaktadır. Bu yüzden insanın dünyadaki kullandığı zaman sürekli akar halde olmak zorundadır.¹ Günümüz insanı için vakit kavramının artık bir “anytime” veya “timeless time” (zamansız zaman)² haline gelmiş olduğu iddiası önemle üzerinde durulması gereken bir meseledir. Ama en azından yaşadığımız şu çağın biraz evveline kadar zaman, batıda hem devlet idarecileri için hem de insanlar için özellikle sanayi inkılabı ile başlayan süreçte daha çok çalışmak ve daha çok üret(tir)mek için son derece önemli bir olgu haline gelmişti. Günümüz dünyasının küreselleşmesinden, küçük bir köy haline dönüşmesi veya dönüştürülmesinden bahsedilirken artık vaktin milletlere veya dinlere göre tasnifi meselesi de çok az istisnalar hariç neredeyse tümünden rafa kalkmış görüntüsü arz etmektedir. Hicri ayların ve günlerin adını bile bilmeyen Müslümanların yaşadığı toplumlar açısından meseleye bakıldığında; “Müslümanın zamanı” kavramının da ciddi biçimde tehdit altında olduğu çok açık bir durumdur. Daha çok mutasavvıfların “İbnü'l-vakit” veya “veled-i zaman” olarak da tanımladıkları Müslüman birey bu durumun farkında mı o da çok ayrı devasa bir mesele olarak elan karşımızda durmaktadır.

Sözlüklerde kısa veya uzun vakit, az ya da çok bölünebilen müddet gibi anlamları olan zamân kelimesinin kökü eski İran'a kadar dayanmaktadır. Yılın çeşitli bölümleri, mevsimleri, bir kimsenin yönetimde kaldığı süre, bir insanın yaşadığı ömür anlamında kullanıldığı gibi meyve zamanı, panayır zamanı gibi yıl içinde tekrarlanan bazı hadiseler için de kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de zamanı ifade eden çok sayıda kelime vardır ve bu kelimeler genellikle bir işin veya ibadetin vaktini bildirmek ya da tarihi bir olaya atıfta bulunmak için farklı şekillerle izah edilmiştir. “Yevm” kelimesi yirmi dört saatlik tam günü bildirdiği gibi “kıyamet günü”, “hesap günü” gibi hususi anlamları kasteden manalarda da kullanılmıştır. Konumuzla ilgili saat kelimesi Kur'an'da kâinatın sonunu ifade etmek ve insanın ecelinin değişmezliği anlamlarında kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bir gün namaz vakitleriyle irtibatlı bir şekilde; sabah, öğle, gün ortası, ikindi, akşam, yatsı, sabah ve akşam şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca zamanın kıymetine binaen fecr, kuşluk vakti, asr örnekleriyle zamana yemin edilmesi de önemlidir.³

Konumuzla yakından ilgili bir başka kavram da zamanın belirli bir parçasını ifade etmek için kullanılan vakit kelimesidir. Kur'an-ı Kerim'de vakit ve ilgili kelimeler on üç ayette geçmektedir. Bu manalarıyla çok fazla sayıda Hadis-i Şerif'te de kullanılmıştır. Fıkıh alanında ise en çok namazla ilgili olarak kullanılan vakit; oruç, hac, umre, zekât, sadaka-i fitr kurban, akika, itikâf gibi ibadetler için ve özellikle temizlikle ilgili konularda kullanılmıştır. İslam tarihinde ibadetlerin vaktinin tayininin önemine bağlı olarak, bilhassa namaz vakitlerinin tespitini konu alan “ilm-i mikât” oldukça gelişmiştir. Bu alanda saatleri düzenleyen, ayarlayan ve tamiriyle uğraşan kimselere “muvakkit” çalıştıkları mekânlara ise “muvakkithâne” denilmiştir. Bu alanda daha üst seviyede çalışma yapan astronomlara ise “mikâtî” denilmektedir. Saat yapımıyla ilgilenen ilim dalına ise “ilm-ü âlâtü's-saat” denilmiştir.⁴ Sözlüklerde; gece

¹ İlhan Tekeli, “Antropomorf Bir Zaman Yorumu Olarak "Anytime" (Herhangi Bir Zaman) Ve Geleceğe Bakışa Getirdikleri”, erişim 22 Nisan 2019, <https://www.academia.edu/29538572/>, s.5.

² Tekeli, a.g.m., s.7-8.

³ İlhan Kutluer, “Zaman”, *DİA*, C.44, İstanbul: 2013, s.111-112.

⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Vakit”, *DİA*, C.42, İstanbul: 2012, s.488, 491.

ile gündüzden oluşan 24 saatlik zaman dilimi ve kısa an için kullanılan saat kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de 48 ayrı yerde geçmekte olup bunların kırkında Kıyametin kopma anı ve o günün kastedildiği belirtilmektedir.⁵

Zamanı gösteren alet olarak tanımlanan saat, tespit edilebildiği kadarıyla; güneş, kum, yağ, su ile işleyen en ilkel şekliyle, M.Ö. 3000–2000 yıllarında Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin'de kullanılmıştır. Bunların en yaygın kullanılanı güneş saatleridir.⁶ Romalıların da güneş saati yaptıkları bilinmekle birlikte bu saatler İslam güneş saatleri kadar gelişmiş değillerdi. İslamiyet ile birlikte Müslümanlara beş vakit namaz ve oruç gibi mükellefiyetlerin emredilmesi Müslümanları bu ibadetler için vakitlerin tayini konusunda çalışmalara sevk etmiş ve bu doğrultuda yapılan saatlerin daha teferruatlı ve hassas yapılmasına ehemmiyet verilmiştir. Zira bu ibadetler belli bir vakit çerçevesinde yapılmaktadır ki en küçük bir yanlış, yapılan ibadetin tekrar yapılmasına veya kefaretinin ödenmesine sebep olabilmekteydi. Bu açıdan bakıldığında zamanın önemi Müslümanlar açısından daha da anlaşılır hale gelmektedir. Bu öneme binaen mekanik saatlerin henüz bilinmediği devirlerde güneş saatleri ile usturlap ve rubu tahtası kullanılmıştır. Zamanla bu aletler yerlerini teknik olarak daha gelişmiş mekanik saatlere bırakmışlardır. Saatler hakkında en eski ve en önemli kaynak, Diyarbakır'da kurulan Artuklu devletine 25 yıl hizmet etmiş olan, İsmail b. El-Razzaz El- Cezeri'nin 1205-1206 da yazmış olduğu "*Kitab fî Ma'rifet El-Hiyel El-Hendesiye*" adlı eseridir. Güneş saatleri Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinde de gelişerek varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nde mekanik saatlerin yapımı III. Murat dönemine rastlamaktadır. Bu dönem yapılan çalışmalardan Takiyüddin'in "*Alat-ı Rasadiye*" adlı eserinde bahsedilmektedir.⁷

Saat Kuleleri

Saatler sınıflandırıldığında; güneş saati, su saati, mum saati, kum saati ve mekanik saat olmak üzere kullanım şekline göre kısımlara ayrıldığı görülmektedir. Günümüzde bu saatler artık yerini kuarslı saat, sıvı kristalli dijital saat ve 500 yılda bir saniye hata yapma ihtimali olan atom(molekül) saatlere bırakmışlardır. Bu saatlerden zamanla gelişen ve yayılan mekanik saatler; duvar, masa ve cep saatleri olmak üzere kullanım alanları genişlemiştir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren büyük İstanbul camilerinin artmasına bağlı olarak namaz saatlerinin belirlenmesi için büyük boy sarkaçlı saatler kullanılmıştır. Ancak istenilen şekilde faydalanılamamıştır. Avrupa'da ilk defa İtalya'da görülen saat kulelerinin XV. yüzyıl başlarından itibaren yaygınlaştığı bilinmektedir.⁸

Şehirlerin merkezlerini süsleyen bu saat kuleleri kent merkezinin her yerinden görülebilen meydanlara, şehrin en yüksek tepesine veya bir yapı üzerine dikilirdi. Saatin gelişmesinde İslam âleminin ve doğu medeniyetlerinin büyük etkisi olmasına rağmen saat kulesi bazı dezavantajlarının varlığı sebebiyle önce Avrupa'da gelişmiştir. Avrupa'da XII. Yüzyıldan itibaren saat kuleleri kiliselerde ve saraylarda görülmüştür. İlk örnekleri ise İngiltere'de Westminster ve İtalya Padua'daki saat kuleleridir. İtalya'da De Dondi'nin, Fransa'da ise Henry de Vick'in XIV. yüzyılda Fransa Kralı V. Charles için inşa ettikleri yapılar astronomik saatlerin ilk numunelerindedir.⁹

⁵ Bekir Topaloğlu, "Saat", *DİA*, C.35, İstanbul: 2008, s.322.

⁶ Hakkı Acun, "Anadolu Saat Kuleleri", *Türkler*, C. 15, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), s.382.

⁷ Acun, a.g.m., aynı yer.

⁸ Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, "Saat", *DİA*, C. 35, İstanbul: 2008, s.322-325.

⁹ Hakkı Acun, "Saat Kulesi", *DİA*, C. 35, İstanbul: 2008, s. 325; Krş Bir ve Kaçar, a.g.m., s. 324-325.

Avrupa da yapılan saat kuleleri Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl sonlarında görülmüştür. İlk örnekleri ise Banyaluka Ferhat Paşa Cami saat kulesi (1577) ve Üsküp Saat Kulesi olarak ifade edilmektedir. Bu yapılar, 1593'te Üsküp'ü gezen bir Türk tarafından gâvurların binaları arasında sayılmıştır. 1660-61'de Üsküp'e gelen Evliya Çelebi de saat kulelerinden bahsetmektedir.¹⁰

Elimizde bulunan kaynaklara göre Osmanlı ülkesinde saat kulesi yapım işinin XVI. yüzyıl sonlarında başladığı genel kabul görmektedir. 1553-1555 Osmanlı ülkesinde bulunan seyyah Hans Dernschwam "burada ne kilise çanı ne de saat kulesi vardı..." derken; 1560'da I. Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen Busbeq ise; Türklerin yeniliklere açık ve faydalı şeyleri kullanmaya hevesli olmalarına rağmen saat kulelerinin olmamasını hayretle belirtir.¹¹

Saat kulelerin Osmanlı devletinde bu kadar geç görülmesi ve rağbet görmemesinin en önemli sebeplerinden biri muvakkithanenin bulunması ve mekanik ses yerine insan sesiyle namaz vakitlerinin halka duyurulmasıdır. Namaz vakitlerinin güneşe göre ve hassas bir şekilde belirlenmesi, ayrıca kible yönünün dakik olarak tayini ihtiyacı, muvakkithânenin İslam'ın erken dönemlerinde daha Emevîler döneminde ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Muvakkithaneler İslam ülkelerinde ezan ve namaz vakitlerinin halka duyurulmasında kullanılmaktaydı. Namaz vakitlerinin hassasiyetle hesaplanmasının gerekliliğinden dolayı en dakik olan saatlerde bile kaçınılmaz olarak hata payının olması bir diğer nedendi. Zira akşam namazı ile yatsı namazı arasın da en kısa günde 120 dakika gibi bir süre vardı. Bu da vakitlerin karışmasına sebep olabilirdi. Bir başka husus ise İslam ülkelerinde namaz vakitleri gerçek güneş saatine göre düzenlenmiş ve alaturka saat denilen bir düzen kullanılmıştır. Buna göre alaturka saat güneş battığında tam on ikiyi gösteriyordu. Mekanik saatler ise ortalama güneş saatlerine göre çalışır ve ortalama güneş saatine göre çalışan saati, alaturka saate göre çalıştırmak için her gün güneş batımın da on ikiye ayarlanması gerekir küçük saatlerde bu mümkün olmakla birlikte kule saatlerin de bu işin zorluğu malumdur. Bir başka sebep ise, bu saatlerin en iyi çalışanlarının bile günde en az yarım saat geri kalmaları (iki saate kadar geri kalabiliyorlardı) kule saatlerinin Anadolu topraklarına gelişini geciktirmiştir.¹²

Ancak batının teknik üstünlüğünün akabinde kültürel açıdan da İslam ülkelerini etkilemesi neticesinde Osmanlı ülkesinde de saat kuleleri XIX. yüzyılda daha çok görülmeye başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid Han din ve fen alanlarının her ikisine de hassasiyetle önem vermiş ve bunu çeşitli vesilelerle hem etrafındakilere hissettirmiş hem de günlük hayatın farklı alanlarında yaptığı icraatlar ile halka göstermiştir. Saat kuleleri de kamusal alanda halka faydası dokunması amacıyla inşa edilen kamu yatırımları olarak ön plana çıkmıştır.¹³ Saat kulelerin Osmanlı topraklarında gelişmesi, Sultanın zamana verdiği önem ve devlet işlerindeki disiplini sağlamak, bu yolla devlet merkezîyetçiliğini oluşturmak gibi sebepler sonucu tahta çıkışının seneyi devriyesinin yirmi beşinci yılında (1901), saat kulelerinin yapımı için valilere gönderdiği ferman neticesinde olmuştur. Bu ferman üzerine Osmanlı coğrafyasındaki birçok vilâyet ve sancaklarda saat kulesi yapımına gidilmiştir. Günümüzde birçok Anadolu kentinde halen ayakta durmakta olan bu saat kuleleri buldukları şehrin simgesi ve o şehrin en önemli tarihi kalıntıları haline gelmişlerdir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ülkesinde görülmeye başlayan saat kuleleri, XVIII. – XIX. yüzyıllarda batıdan

¹⁰ Acun, a.g.m., s. 325.

¹¹ Hakkı Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2011), s. 6.

¹² Hakkı Acun, "Anadolu Saat Kuleleri", *Türkler*, C.15, s.383; Salim Aydüz, "Muvakkithâne", *DİA*, C. 31, s. 413-415.

¹³ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, (Ankara: Selçuk Yayınları, 3. b, 1986), s. 24-25; Ömer Faruk Yılmaz, *Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Aile Hayatı*, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), s. 163-165.

doğuya doğru giderek yaygınlaşmıştır. Hakkı Acun yaptığı araştırmalara göre; Anadolu’da müstakil inşa edilen 44, bir yapıya bağlı kuleler şeklinde 15, izleri silinen 25 ve yeni yapılan 15 adet saat kulesi tespit edilmiştir.¹⁴

Saat kuleleri şehirlerin ve kasabaların süsü mesabesinde olup, her biri aynı zamanda birer anıt yapılarıdır. Genellikle şehirlerin en yüksek tepelerine veya her yerden görülmesi mümkün olan meydanlara ya da önemli bir yapı üzerine inşa edilirlerdi. Saat kuleleri genel olarak kaide, gövde ve köşk kısımlarından oluşur. Kaide kısmında oda ve içinde merdiven mevcuttur. Bu oda muvakkithane olarak da kullanılabilir. Bazı örneklerde kaide üzerine çeşme de yapılabilir. Kulenin en son katında saat mekanizması vardır ve buraya köşk denir. Saat köşkünün tepesinde çan vardır, bazen çanın üzeri kubbe veya külahla örtülür. Saatler her saat başı saat sayısı kadar veya saat başı tek vuruş yapacak şekilde üretilmiştir. Bazı saatler her yarım saatte de çalarlar veya çeyreklerde tek, buçuklarda çift olarak çalanlar vardır. Her saat başındaki vuruş bir iki dakika aralıklarla da çalanlar vardır. Büyük ağırlıklarla çalışan saatler özelliklerine göre haftalık, on beş günlük veya aylık olarak kurulabilir. Her kulenin bir veya birden fazla saat kadranı ve çanı bulunabilir.¹⁵

Osmanlı coğrafyası içerisinde, Anadolu’dakilerden başka; Arnavutluk’ta 6, Bosna Hersek’te 23, Bulgaristan’da 35, Filistin’de 1, Irak’ta 4, İsrail’de 5, Karadağ’da 2, Kosova’da 11, Libya’da 1, Lübnan’da 2, Makedonya’da 15, mısırdaki 1, Romanya’da 1, Sırbistan’da 1, Suriye’de 3 ve Yunanistan’da 14 olarak 125 saat kulesi tespit edilmiştir. Ayrıca İtalya, Hindistan ve Meksika’ya gönderilen üç eser daha vardır. Haydarpaşa Garı, Galatasaray Lisesi ve Çiçek Pasajı gibi alınlıklarında saatin yer aldığı binalar da bulunmaktadır. Saat kuleleri; Dolmabahçe, Çanakkale, İzmit ve İzmir’de aynı zamanda kaidelerindeki çeşmelerle sebile; Dolmabahçe, Kayseri, Muğla, Tokat ve Yozgat saat kulelerinin altlarındaki odalarla muvakkithane görevlerinden başka özellikle Çankırı, Çorum, Samsun, Sungurlu ve Yozgat’ta balkonlu bulunanlar yangın kulesi ve sisli havalarda yön gösterici, öte yandan bazılarının taşıdığı hava olaylarını ölçen aletler taşımasıyla da (rüzgârgülü, barometre) çok fonksiyonlu yapılar şeklinde yapılmış ve kullanılmışlardır.¹⁶

Niğde Saat Kulesi

Osmanlı modernleşmesi denilince daha çok 19. yüzyıl anlaşılmalıdır. Bu yüzyılın en önemli konularından birisi şüphesiz “batılılaşma” kavramı ile ifade edilmektedir. Bu yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk yıllarında hüküm süren ve Sultan II. Abdülhamid dönemi ise batılılaşma açısından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti ve toplumunun önceliklerine göre belirlenmiş ihtiyaçlar çerçevesinde atılan adımlar bu dönemin batılılaşmasının ana karakterini oluşturur. İhtiyaçlara göre öncelikli alanlarda yapılan mecburi değişimler *ihtiyatlı bir batılılaşmayı* beraberinde getirmiştir.¹⁷

¹⁴ Acun, a.g.m., *Türkler*, s.383; Acun, “Saat Kulesi”, *DİA*, C. 35, s. 326; Enver B. Şapolyo, “Saat Kulelerimiz”, *Önasya*, S.44, (Nisan 1969), s.11; ayrıca bkz. Osmanoğlu, a.g.e., s.82-85.

¹⁵ Acun, a.g.m., *Türkler*, s.382; Yine Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, s.7-8.

¹⁶ Hakkı Acun, “Saat Kulesi”, *DİA*, s. 326; Türkiye haricinde ve dâhilinde bulunan saat kuleleri ve kitabelerine dair birer örnek için bkz. Mehmet Tütüncü, “Filistin ve İsrail’deki Osmanlı ve Saat Kuleleri”, *Tarih ve Düşünce*, Temmuz - 2016, s. 19-27; Alptekin Yavaş, “Çanakkale Saat Kuleleri”, *IV. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Niğde, 26-28 Nisan 2017, C. 3, s. 37-44.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2018; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006); Hicran Hanım Halaç ve Sibel Özdemir İlhan, “Kentsel

Modern dönem devletlerinde iktidarın meşrulaştırılmasında çok sayıda sembol kullanılmıştır.¹⁸ Bunlardan birisi de saat kuleleridir. Saat kuleleri hem batılılaşma manasına hem de hâkimiyetin temsil edilmesi anlamında imparatorluk armaları ve farklı saltanat sembolleri ile bezenerek inşa ettirilmiştir. Bu kule tipi yapılar ayrıca hâkimiyetin ve otoritenin önemli sembollerinden birisi olmuştur. Bu yapılar vasıtasıyla devlet taşrada hem otoritesini hissettirmiş hem de modern devletlerin doğası gereği yapması gereken halka hizmet vazifesini de görmüş olmaktadır.¹⁹ Tanzimat sonrası dönemde Anadolu şehirlerinde önemli fiziksel değişiklikler olmuştur. Hem batılı hem de klasik üslupla şehirler yeni baştan dizayn edilmeye çalışılmış, hükümet konakları, askeri binalar, yeni yollar ve yeni yapı türleri inşa edilmiş, bu esnada yeni bazı semboller de kullanılmıştır. Bu yeni yapılar ve anıtlar genellikle tahta çıkış (cülus) yıl dönümlerinde veya merasimlerinde törenlerle açılmıştır.²⁰

Anadolu'daki saat kuleleri önemli kültürel miraslarımız arasında yer almaktadır. Bunlardan biri de Niğde'de bulunan Niğde kalesindeki saat kulesidir. İnşa kitabesi bulunmayan kulenin bazı araştırmalarda Sultan II. Abdülhamid'in tahta cülusunun 25. senesinde 1901-1902 yılında Ziya Paşa tarafından inşa ettirildiği belirtilirken, diğer bazı araştırmalarda ise yine Ziya Paşa tarafından 1866 tarihinde inşa ettirildiği belirtilmiştir. 1322/1904 yılına ait Konya vilayet salnâmesinde bu yapıdan; "*Müceddeden yapılmış bir saat kulesi*" diye bahsedilmesi kulenin 1901 yılında yenilenmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²¹ Bu durum Osmanlı şehirlerinde başlatılan inşa ve yenileme faaliyetlerinin örneklerinden birisi olarak da kabul edilebilir.

Saat kulesi, orijinalliğini koruyarak günümüze kadar gelmiş ve varlığını halen devam ettirmektedir. Rivayete göre yıldırım düşmesi sonucu tahrip olan yapı 1950-60 yıllarında onarım görmüştür. Kulenin iç kalenin güneybatı köşesindeki kare planlı burcun yarısının yıkılarak içi doldurulmak suretiyle yapıldığı belirtilmektedir. En üstte kubbenin oturduğu silindirik sütunlarda bazalt taşı, diğer kısımlarda ise sarımtırak renkte ince yontulmuş trakit taşı kullanılmıştır. Ayrıca gövdede dekoratif amaçla ince yontulmuş bazalt taşına yer verilmiştir. Kuleye, iç kalenin güneybatı kısmından on sekiz basamaklı merdivenle ulaşılır. Kulenin bulunduğu burç iç kalenin zemininden 6 metre yüksektedir ve minare biçimi şekilde inşa edilmiştir. 4 bölümden oluşan kule burçtan başlayarak takriben 20 metre olup yukarıya doğru çok hafif incelenerek yükselmektedir. Kaidesi de gövdesi de ongen planlıdır.²²

Kulenin balkon kısmı demir korkuluklarla çevrilmiş minare şerefesine benzemekte olup yukarı doğru genişleyen bir yapıdadır. Balkondan (şerefe) başlayan üçüncü bölüm minare peteği şeklinde yapılmıştır. Bu bölümün batı kenarında saat kadranı bulunmaktadır. Kulenin en üst parçasını oluşturan dördüncü bölüm sivri kemerler yardımıyla bir kubbeye örtülüdür. Bu kubbenin üzerinde ucunda ay-yıldız bulunan bir alem

İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi", *NWSA – Humanities*, 9/4, (2014): 191.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (İstanbul: YKY, 2002).

¹⁹ Halaç ve İlhan, a.g.m., s.191, 198. Sultan II. Abdülhamid'in vakte verdiği kıymetin de bu kulelerin inşasında önemli rol oynamış olması gözden kaçırılmaması gereken bir husus olarak dikkate alınmalıdır.

²⁰ Paul Dumont ve François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: TVYY,1999), s.1-19; Halaç ve İlhan, a.g.m., s.192.

²¹ Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001), s. 176-177; Krş. Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, s75.

²² Özkarcı, a.g.e., s.176. Acun, a.g.e., aynı yer.

mevcut olup saatin çanı bu kubbenin altındadır. Kulenin bedeninde ışığı temin maksadıyla 23 adet küçük mazgal pencere açılmıştır.²³

Niğde Saat Kulesi İle İlgili Arşiv Kayıtları

Yukarıdaki bilgilerden de kısmen anlaşılacağı üzere Niğde saat kulesinin yapılış tarihinde bir ihtilaf olduğu görülmektedir. 1866 veya 1901 tarihlerinin birisinde yapıldığını kabul etmekten başka çare görünmemektedir. Ancak kanaatimizce; 1866'da yapılmış olduğu ve 1901 tarihinde yenilenmiş veya bir plan değişikliği yapılmış olabileceği ihtimali akla daha uygun görünmektedir. Kuleyle ilgili arşiv belgelerinin neredeyse tamamında “Niğde’de inşa olunan...” ibaresinin geçmesi bu tarihin netleştirilememesinde bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. 17 Aralık 1900 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre; Niğde hükümet konağı civarında inşaatı başlatılan bahçe, kıraathane ve dükkanlar için gerekli olan masrafın nasıl karşılanacağı ilgililere bildirilmiştir. Tahminimize göre eğer saat kulesi önceden yapılmış ise, bu tarihte şehir merkezinde başlatılan bahse konu inşaat faaliyetleri esnasında saat kulesinin de tamir ettirilmiş olabileceği zayıf da olsa bir ihtimal olarak akılda tutulması gereken bir husus gibi görünmektedir.²⁴

Saat kulesiyle ilgili Arşivdeki diğer belgelerin çoğunluğu kuleye monte edilecek olan saat cihazıyla ilgilidir. Bu belgelerde saatin evsafı, ağırlığı, nereden alındığı, ödemenin nasıl yapıldığı vb. hususlardan bahsedilmektedir. Bir yandan Niğde’de inşaat devam ederken bir yandan da İstanbul’da kuleye takılacak saat ve edevatın ithalatı ile ilgilenildiği anlaşılmaktadır. Bu mesele hakkında birkaç belgenin en önce tarihli 16 Şubat 1903 tarihli olup gümrük vergisinden muaf olması talep edilen saatin ithalatı ile ilgili işlemlerin yapılması hakkındadır.²⁵ Şura-yı Devlet-i Tanzimat dairesine ait mazbataya göre; Niğde’de inşa olunan saat kulesine takılmak üzere sipariş verilen 1250 kg ağırlığındaki saat ve diğer edevatın Avrupa’dan getirilmesi için Hüdaverdi Oğlu Yuvanaki görevlendirilmiştir. Aynı belgeye göre; Konya vilayetinin arzusu üzerine, bu alet edevatın diğer yerlerdeki emsalleri gibi Dâhiliye Nezareti tarafından gümrük vergisinden muaf tutulacağı kabul edilmiştir.²⁶ Aynı minval üzere yazılan diğer bir belge ise 2 Temmuz 1903 tarihli olup; saat ve edevatının gümrük resminden muaf tutulması gerektiği hakkında Şura-yı Devlet-i Tanzimat dairesinin kararından sonra Padişah’ın iradesi ile sadrazam Mehmed Ferid Paşa’ya tebliğde bulunulmuş ve bu durum Dâhiliye Mektubî Kalemi tarafından Konya Vilayetine bildirilmiştir.²⁷

Bir yandan kule saatinin makine ve teçhizatıyla ilgili ithalat çalışmaları devam ederken kulenin inşaatıyla ilgili bir takım gecikmelerin olduğu ve bu yüzden inşaatın 1905 yılında hala bitirilemediği arşivde konuyla ilgili belgelerden açıkça görülmektedir. **21 Mayıs 1905** tarihinde Niğde’den Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgraf metninde; “...daha önce Niğde’de binasına teşebbüs olunub masârif-i inşaaiyesi karşılığı olmamasından dolayı haliyle kalmış olan memleket saat kulesinin...” diye başlayan telgrafta bu defa kulenin “*tarz-ı mimari-yi kadime-i İslamiye*” tarzında yeniden yaptırılması planlanmış ve bu defa yeni bir plan ve resim üzere inşa ettirileceği İstanbul’a bildirilmiştir. Üstelik bu defa ödenek yokluğundan dolayı bir gecikmeye mahal vermemek için ahalden yardım toplanarak (*iâne*) bu işin yapılması kararlaştırılmıştır.

²³ Özkarcı, a.g.e., s.177.

²⁴ BOA. İ.MF, 6/55, 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900 tarihli irade-i Seniyye.

²⁵ BOA. DH. MKT, 654/24, 18 Zilkade 1320 / 16 Şubat 1903 tarihli belge.

²⁶ BOA. İ. RSM, 17/46:1-3, 21 Rebiü'l-evvel 1321/ 17 Haziran 1903 tarihli belge.

²⁷ BOA. DH. MKT, 731/69: 1-2, 6 Rebiü'l-ahir 1321/2 Temmuz 1903; BOA. DH. MKT, 738/66, 22 Rebiü'l-ahir 1321 / 18 Temmuz 1903 tarihli belgeler.

Dâhiliye Nezareti tarafından Sadrazamlığa bildirilen bu telgraf içeriğinin Padişah hazretlerine de arz edilmesi istenmiştir.²⁸

Başka bir belgede ise; 8 Ekim 1907 tarihinde kulenin inşaat işleriyle bila bedel meşgul olan gayrimüslim vatandaşlardan *Pavkal Mina Efendi*'nin dördüncü rütbeden Mecidi Nişanıyla taltif edilmesinden bahsedilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, 1907 tarihinde kulenin inşaatı ancak bitmiş olmalıdır.²⁹ Dolayısıyla saat kulesinin inşaatı böyle geç bir tarihte bitmiş olduğu için saat mekanizmasının da bu tarihe kadar beklemiş olmasının lazım geleceği akıldan çıkarılmamalıdır. Konuyla ilgili bir arşiv belgesinde; hala kuleye asılacak saat ve edevatın gümrük resminden muaf tutulmasından bahsedilmektedir. Yani 18 Mart 1907 tarihine gelindiğinde bile hala saatin yerine takılamamış olduğundan söz etmek pekâlâ mümkün gözükmektedir.³⁰

Sonuç

Osmanlılarda saat kulesi yapma geleneği batıların etkisiyle başlamış ve daha çok batılılaşmayla ilgili bir olgu olarak kabul göre gelmiştir. Üstelik bu kulelerde genellikle saatlerin çan sesiyle saat başı zamanı hatırlatmaları Müslümanların birçoğunu rahatsız etmiş olmalıdır. Buna rağmen özellikle imparatorluğun son yıllarında vakte kıymet verilmeyen bir toplumun bu manada uyarılması vakitlerin değerli olduğunun ahaliye hatırlatılması ve o düzen içinde bir hayatın yaşatılması önemli görülmüş olmalıdır. Bu amaçla vakitlerin bilinmesi ve değerlendirilmesine özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde fazlaca önem verilmiştir. Halk üzerinde ne denli tesiri olduğu çok da belli olmayan bu hassasiyet henüz tam manasıyla aydınlığa kavuşturulamamıştır. Batılı toplumlarla kıyaslandığında göreceli olarak doğulu milletlerde çalışma saatlerine daha az riayet edildiğini söylemek mümkündür. Ama bu değerlendirme bile bir yönüyle eksik kalmaya mahkûmdur. Çünkü özelde Osmanlı toplumu genelde tüm Müslüman milletler için vakte bağlı bazı farz ibadetlerin varlığı elden geldiğince vaktin kıymetini bilmek mecburiyetinde oldukları gerçeğini bize hatırlatmaktadır. Dolayısıyla vaktin kıymetini bilme hususunda hangi toplumların daha dikkatli davrandıkları hususu incelenirken sadece çalışma saatleri üzerinden bir değerlendirme yapmak bizi bazı yanlış çıkarımlara götürecektir. Üstelik Sanayi İnkılabı ile başlayan sürecin batılı toplumları birçok şeyi yapmaya icbar etmiş olduğu gerçeğine de son derece dikkat etmek zaruridir. Mecburiyetler ilerleyen dönemlerde batılı insanlar arasında alışkanlık kesp etmiş ve günümüz modern toplumları göreceli olarak zamana aşırı değer vermeye başlamışlardır. Bu olguyu tersten okuduğumuzda; bir zamanlar "*ibnü'l-vakt*" kabul edilen Müslüman birey veya toplumların vaktin kıymetini bilmediği, ötekilerin gözünde tembel ve değersiz insan yığını haline dönüştüğü ön kabulü aslında Müslümanlar açısından bir şartlanmanın da göstergesidir.

Sultan II. Abdülhamid devirde bolca inşa edilen saat kulelerinin Orta Anadolu'nun küçük şehirlerinden birisi olan Niğde'de yapılmış olduğu da bilinen bir gerçektir. Bu güne kadar yapılan çalışmalara rağmen eldeki verilerin yetersizliği sebebiyle bu kulenin inşa tarihi hep bilinmezliğini korumuş veya yanlış bilinmiştir. Bu kısa çalışmamızda kullandığımız arşiv belgeleri ile kulenin hem inşa tarihi hem de kuleye takılan saat ve ilgili alet-edevatın hangi tarihte monte edildiğine dair tartışmalara netlik kazandırılmıştır. Devletin içine düştüğü ekonomik güçlüklerle bağlı olarak çok basit bir kamu yatırımında bile çok farklı

²⁸ BOA. DH.MKT.964/2: 1-2, 27 Rebiü'l-ewvel 1323/1 Haziran 1905 tarihli telgraf ve ilgili belge; İâne için bkz. Abdülkadir Özcan, "İâne", *DİA*, C.19, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.228-232.

²⁹ BOA. DH.MKT. 1207/93, 1 Ramazan 1325/ 8 Ekim 1907 tarihli belge.

³⁰ BOA. ŞD. 594/61, 3 Safer 1325/18 Mart 1907 tarihli belge

zorlukların yaşandığı burada da açıkça görülmektedir. Maddi açıdan çekilen sıkıntılar, Avrupa'dan getirilen saat mekanizmasının gümrük işlemleri, inşaat süresinin uzun yıllar devam etmesi, bir türlü bitirilememesi, inşa planında yapılan değişiklik vb. hususlar bu kulenin faaliyetini geciktiren faktörler arasında dikkate alınmalıdır. Kulenin inşasında dikkat çeken bir husus da bu süreçte söz sahibi olanların hem İstanbul'da hem de Niğde'de gayrimüslim tebaanın üyeleri olmasıdır. Müslümanların içinde buldukları ekonomik durum bu tür faaliyetlerde yer almalarının önündeki en büyük engel olarak bu dönemde iyice belirginleşmiş görülmektedir. Niğde Saat Kulesi bugün tarihin taştan inşa edilmiş bir hatırası olarak kendine ait yerinde halen varlığını sürdürmekte ve şehrin kimliğine katkı sağlayan önemli bir sembol halinde Niğde'ye gelenleri selamlamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

- BOA. İ.MF 6/55, (24/Ş/1318)
BOA. DH. MKT, 654/24, (18/Za/1320)
BOA; İ. RSM, 17/46: 1-3 (21/Ra/1321)
BOA. DH.MKT, 731/69: 1-2, (6/R/1321)
BOA. DH. MKT, 738/66, (22/R/1321)
BOA. DH.MKT.964/2: 1-2, (27/Ra/1323)
BOA. ŞD. 594/61, (3/S/1325)
BOA. DH.MKT. 1207/93, (1/N/1325)

Diğer Kaynaklar

- Acun, Hakkı. "Anadolu Saat Kuleleri", *Türkler*, C.15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.382-387.
Acun, Hakkı. *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2011.
Acun, Hakkı. "Saat Kulesi", *DİA*, C.35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2008, s.325-326.
Aydüz, Salim. "Muvakkithâne", *DİA*, C.31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2006, s.413-415.
Bir, Atilla ve Kacar, Mustafa. "Saat" *DİA*, C.35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2008, s.322-325.
Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul: YKY, 2002.
Georgeon, F. *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
Halaç, Hicran H. ve İlhan, Sibel Ö. "Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi", *NWSA – Humanities*, 9/4, (2014): 190-200.
Kutluer, İlhan. "Zaman", *DİA*, C.44, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2013, s.111-114.
Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara: Selçuk Yayınları, 3.b, 1986.
Özcan, Abdülkadir. "İâne", *DİA*, C.19, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.228-232.
Özkarıcı, Mehmet. *Niğde'de Türk Mimarisi*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

Şapolyo, Enver B. “Saat Kulelerimiz”, *Önasya*, S.44, (Nisan 1969), s.10-11.

Tekeli, İlhan. “Antropomorf Bir Zaman Yorumu Olarak "Anytime" (Herhangi Bir Zaman) Ve Geleceğe Bakışa Getirdikleri”, erişim 22 Nisan 2019, <https://www.Academia.Edu/29538572/> .

Tütüncü, Mehmet. “Filistin ve İsrail’deki Osmanlı ve Saat Kuleleri”, *Tarih ve Düşünce*, Temmuz - 2016, s. 19-27.

Topaloğlu, Bekir. “Saat”, *DİA*, C.35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2008, s.322.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Vakit”, *DİA*, C.42, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2012, s.488-491.

Yavaş, Alptekin. “Çanakkale Saat Kuleleri”, *IV. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Niğde: 26-28 Nisan 2017, C.3, s.37-44.

Yılmaz, Ömer Faruk. *Sultan İkinci Abdülhamdi Han’ın Aile Hayatı*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.

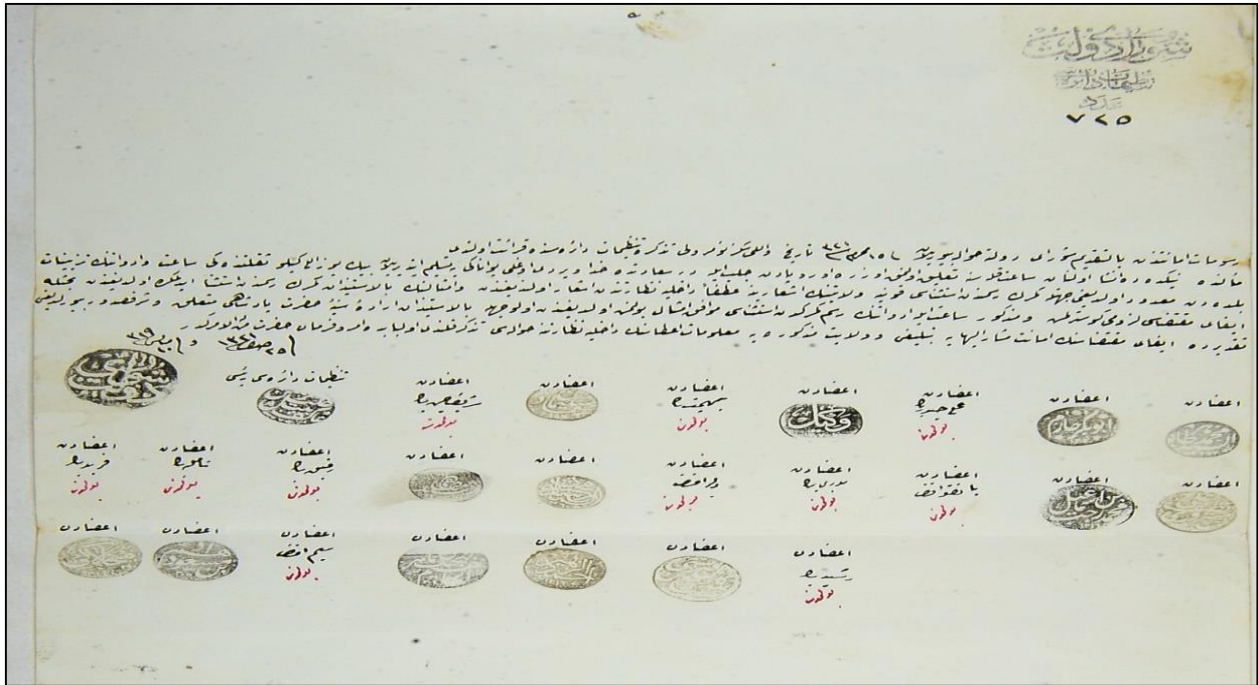
EKLER:

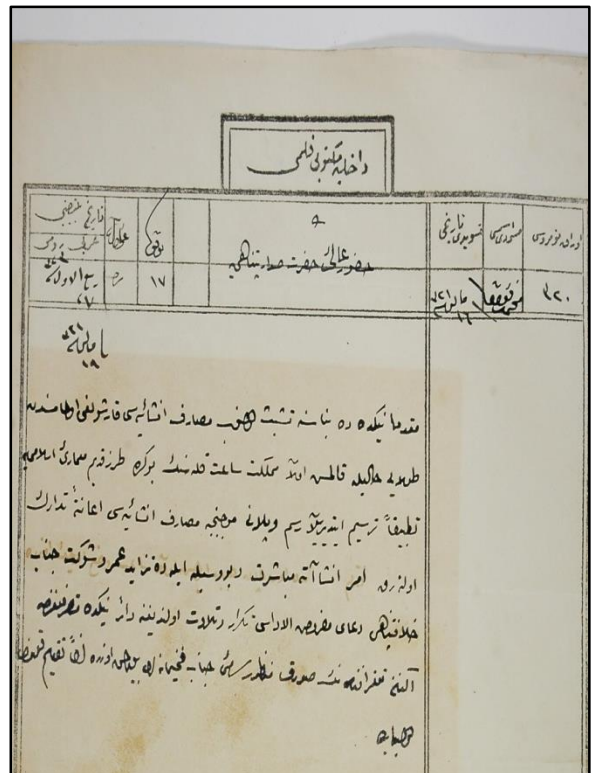
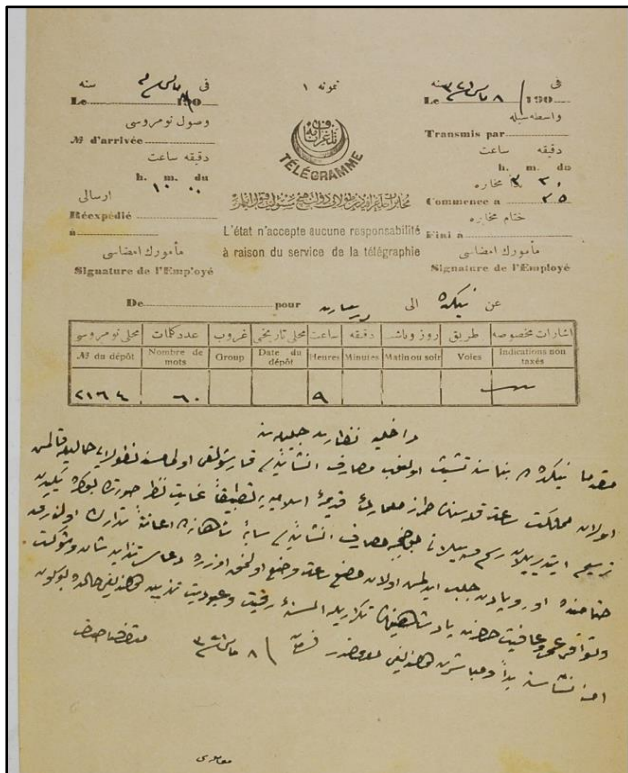
Resim 1: Kulenin alttan görünümü

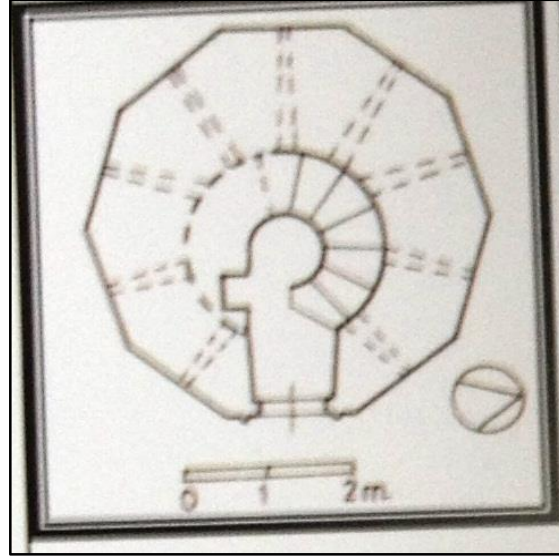
Resim 2: Kule ve saatin yakından görünümü

Belge 1: Niğde Saat Kulesine Ait Mazbata; BOA. İ.RSM, 17/46 (25 /S/1321= 23 Mayıs 1903)

Belge 2: BOA, DH.MKT, 964/2; Yarım kalan inşaatı devam edilmesine dair (27/Ra/1323 - 1 Haziran 1905) belgeler

Şekil 1: Kulenin Planı

İkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909)*

Reflections of the Second Constitutional Monarchy in Adana and Public Security Problems in the City (1908-1909)

Osman Karlangıç**

Öz

Abdülhamit'in meşrutî yönetime son vermesinden sonra ona karşı oluşan muhalefet 1908'de meşrutîyetin tekrar ilanını sağladı. Bunun Osmanlı şehirlerine yansımaları oldu. Şehirlerde yaşanan sevinç gösterilerinde ölçünün kaçması ve sonrasında yaşanan aşırılıklar zaten kötüye giden asayiş problemlerini daha da ağırlaştırdı. Abdülhamit dönemi yöneticilerinin aşağılanarak işten el çektirilmesi ve bunların yerine tecrübesiz yöneticilerin getirilmesi devlet otoritesinin zaafa uğramasına neden oldu. Yine devlet yöneticilerinin işlerine müdahale edenlerin çoğalması, vergi vermek istemeyen bir kesimin ortaya çıkması, durumu daha içinden çıkılmaz hale getirdi. Adana'yı diğer Osmanlı şehirlerinde yaşanan gelişmelerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu çalışmada İkinci Meşrutiyet'in ilanının Adana'ya yansımaları ve bahsi geçen dönemde şehrin ağırlaşan asayiş problemleri üzerinde durulacak, yaşanan gelişmelerin devlet otoritesine etkileri değerlendirilecektir. 1908-1909 yıllarındaki Türk Ermeni ilişkileri çalışmanın kapsamı dışındadır.

Anahtar Kelimeler: Adana, asayiş, meşrutîyet, umumhaneler, ameleler.

Abstract

After Abdülhamit ended the constitutional government, the opposition against him proclaimed the constitution again in 1908. This was reflected in the Ottoman cities. Extremism in the joys of the cities and subsequent excesses aggravated the problems of public order which were already bad. Dismissal from work of Abdülhamit period managers by humiliating and instead of them, the introduction of managers who do not understand from work caused the state authority to suffer. Again, the proliferation of those involved in the affairs of state managers, the emergence of a section that did not want to give tax, made the situation more inextricable. It is not possible to evaluate Adana independently from the developments in other Ottoman cities. In this study, reflections of the proclamation of the Second Constitutional Monarchy in Adana and in this period worsening public order problems of the city will be discussed, the effects of the developments on the state authority will be evaluated. Turkish-Armenian relations in 1908-1909 are outside the scope of the study.

Keywords: Adana, public order, constitutionalism, brothels, workers.

* Bu çalışmada Adana'da asayiş sorunları vurgulanırken Türk-Ermeni ilişkileri üzerinde durulmamıştır. Türk-Ermeni ilişkilerinin asayiş üzerindeki etkileri ile ilgili bkz. Karlangıç, Osman, "Adana'da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)", *History Studies*, C.10, S.6, 93-116, (Eylül 2018).

** (Dr. Öğretim Üyesi); Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, osmankarlangic@mynet.com; ORCID: orcid.org/0000-0001-6022-1073

Giriş

Avrupa’da yayılmaya başlayan “siyasi düşünce akımları” Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı aydınları arasında hızla taraftar bulmaya başladı. 1865 yılında Genç Osmanlılar adı altında örgütlenen aydınlar 23 Aralık 1876’da Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağladılar. Meşrutiyet yönetim kısa ömürlü oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan olumsuz gelişmeler ve hükümetin II. Abdülhamit’i denetlemeye kalkması dolayısıyla padişah 1878 yılında 6,5 ay kadar çalışan Meclis-i Mebusan’ı tatil ederek meşrutiyet yönetime son verdi ve tatil süreci 30 yıl sürdü. Meclisin tatili ve meşrutiyet idaresinin sona ermesi Genç Osmanlıların etkisi altında kalan bazı aydınların II. Abdülhamit’e muhalefetine ve meşrutiyet için çalışmalarına neden oldu¹.

Yaşanan gelişmelere bakıldığında İkinci Meşrutiyet’e zemin hazırlayan ana etkenin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit’e karşı Jön Türklerin² gerçekleştirdiği siyasi faaliyetler olduğu görülür. Bunun yanında uluslararası etkileri de hesaba katmak gerekir. Sultan baskıcı bir yönetim uygulasa da kurumların modernleşmesi için yoğun bir çaba içerisinde oldu. Yeni okullar açtı, bahsi geçen okullarda -özellikle tıp eğitiminde- materyalist eğilimler ortaya çıktı ve gelenekten uzaklaşan nesiller yetişmeye başladı. Bunun etkileri de Askeri Tıbbiyede görüldü ve 1889 yılında II. Abdülhamit yönetimine muhalif bir örgüt doğdu. İttihat-ı Osmani adıyla örgütlenen bu yapı İtalyan Carbonari örgütünü örnek aldı ve hücreler şeklinde örgütlendi. 1895’e kadar propaganda yöntemiyle taraftar toplama çabası içerisinde olan örgüt bahsi geçen tarihten itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı. Basın yoluyla yurt içi ve yurt dışında propaganda faaliyetlerine hız verdi. 1896 ve 1897 yılları cemiyetin iki darbe girişimine sahne oldu ve bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı³. 1902 yılında Paris’te Jön Türkler arasındaki dağınıklığı ortadan kaldırmaya yönelik bir kongre toplandı. Bahsi geçen kongrede birlik sağlanamadığı gibi ayrılıklar daha da derinleşti.

Asya ve Avrupa’da demokratik eğilimlerin artması, 1905 yılında Rusya, Japonya ve 1907 yılında İran’da ihtilal yoluyla meşrutiyet yönetimlerinin ortaya çıkması İttihatçılar için bir ümit oldu. 1907 yılında gerçekleştirilen kongrede Jön Türkler ihtilal yoluyla meşrutiyet yönetimi yeniden hayata geçirme kararı aldılar. Batı Anadolu ve Makedonya önemli ölçüde teşkilatlandıkları yerlerin başında geliyordu⁴. Osmanlı Devleti’nde askerinin maaşının düzenli ödenmemesi, teçhizat eksikliği, asker yetersizliği ordu mensupları arasında morallerin bozulmasına neden oldu. Yaşanan olumsuzluklar ihtilal için uygun zamanın geldiği konusunda İttihat ve Terakki’yi cesaretlendirdi⁵. Makedonya sorununun Osmanlı aleyhine çözülmesi ve 10 Haziran 1908’de Rus çarı ile İngiltere kralının buluşması ve Osmanlı topraklarının bu görüşmeye konu olması İttihatçıların tepkisine

¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, C. IV, 5. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, s.218; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, (İstanbul: Filiz Yayınevi, 1995), 399-400.

² I. Meşrutiyet’in ilanını sağlamak için faaliyet gösteren ve 1878 yılında meşrutiyet yönetime son verilmesinden sonra ise II. Abdülhamit’e muhalefet ederek Meşrutiyet’in tekrar yürürlüğe girmesi için çalışan aydınlar verilen addir. Kişisel bir görüntü sergileyen muhalefet zamanla örgütlü hale gelmiş ve İkinci Meşrutiyet’in ilanını sağlamıştır. II. Abdülhamit döneminde jeune’lik dinsizlik, dehrilik, asilik, sosyalistlik olarak algılanmıştır. Jön Türkler kendilerini cemiyet, komite, hizip, parti gibi adlarla adlandırmışlardır. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 7. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 405; Uçarol, s.399-402.

³ Bülent Tanör, *osmanlı-türk anayasal gelişmeleri*, 11. Baskı, (İstanbul: YKY Yayınları, 2004), 167-168.

⁴ Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıldan Yıkılışa Kadar)*, (Ankara: Gazi Yayınevi: 2003), 195; Tanör, s.172.

⁵ Justin McCarthy, *Osmanlı’ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, 2. Baskı, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006, s.62,

neden oldu⁶. Yaşananlar İttihat ve Terakki'yi Meşrutiyet'in ilanı konusunda hızlı hareket etmeye yöneltti⁷.

Niyazi ve Enver beylerin Meşrutiyet'in yeniden ilanı için giriştikleri hareketler sonrasında II. Abdülhamit olayların önünü alamayarak 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek zorunda kaldı⁸. Jön Türkler, Meşrutiyet'in ilanını "kendilerini hürriyet ve milli kurtuluş davasına adanmış vatanseverlerin kahramanca bir zaferi olarak" abartılı bir şekilde yüceltti⁹. Vatan, hürriyet, terakki (ilerleme), ittihat (birlik) kavramları herkesin dilinden düşmeyen tılsımlı ifadelere dönüştü¹⁰. Sevinç gösterileri yapıldı ve devletin parçalanmaktan kurtulacağına dair ümitler arttı. Yönetimdeki hızlı değişme devlet otoritesinin zaafa uğramasına yol açtı. Bütün Osmanlı şehirlerinde görülen sevinç gösterileri, törenler ve halkın devletin işleyişine müdahalesi gibi durumlar Adana'da da yaşanıyordu. Bu çalışmada Adana'da İkinci Meşrutiyet'in ilanına tepkilere ve devlet otoritesini zaafa uğratan gelişmelere değinilecektir. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında (1908-1909) yaşanan Türk Ermeni çekişmeleri ve çatışma süreci çalışmanın kapsamı dışındadır.

1. İkinci Meşrutiyet'ten Önce Adana'da Asayiş

XIX. yüzyılın sonlarında Adana hemen her yönden asayiş sorunları ile karşı karşıya kaldı. Devlet kurumları da sorunluordu. Adana asayişinden sorumlu kuruluşlardaki bozulmaların jandarma için de geçerli olduğu görülmektedir. Devlet, şehirde artan asayiş problemlerini en aza indirmek için çeşitli girişimlerde bulundu. 1894 yılına ait bir belgede; Adana jandarmasının bu görev için uygun olmayan şahıslardan oluştuğu, asayişin temininde gerekli başarıyı sağlayamadığı, Ermenilerin çıkardığı kasıtlı yangınları engelleyemediği, hatta bir kısmının uygunsuz işlerin içerisinde olduğu üzerinde duruluyordu. Adana jandarmasının yeniden ıslahı konusunda verilen emirden sonra şehir zaptiyesinde inceleme yapıldı. Çavuş, onbaşı ve dokuz askerin uzun senelerden beri görevlerini ifa ettikleri ve emekliye ayrılmaları gerektiği belirtildi. On iki asker ve bir onbaşının ahlaken düşük seviyede ve bu iş için uygun olmayan şahıslardan oluştuğu ifade edildi. Askerler arasında birkaç Ermeni bulunduğu ifade edilerek emekliliği gelenlerin tekaüde ayrılması ve ahlaken uygunsuz davranışlar sergileyenlerin askerlikten çıkarılması emredildi¹¹.

Adana'da düzeni sağlayan kuruluşlarda ve diğer alanlarda asayiş sorunlarının artmasına karşılık XIX. yüzyıl sonlarından İkinci Meşrutiyet dönemine uzanan süreçte düzeni sağlamaya, şehri modernleştirmeye çalışan nüfuzlu bir vali görev yapmaktaydı. Vali Bahri Paşa zaman zaman sıkı güvenlik tedbirleri altında, yanında yüzbaşı, diğer tarafında komiserle Adana caddelerinden ihtişamlı bir geçiş yapardı. Esnaf, mağaza ve dükkân sahipleri onu selamlamak için caddenin iki kenarına dizilir ve eğilerek selamlarlardı. Kendisi de selama karşılık verirdi. XX. yüzyılın başlarında Bahri Paşa, vilayette kontrol için gezintiye çıktığı zaman köylüler ona saygılarını sunmak için yol kenarlarında bekler, gelince de selamlarlar, şikâyet ve isteklerini valiye takdim ederlerdi. Müslümanların kutsal ayı Ramazan geldiğinde vali teravih namazlarını istisnasız Ulu Cami'de kılardı. Ayrılırken askeri bando caminin kapısı önünde onu selamlardı. Bandonun çaldığı

⁶ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015), 106-107.

⁷ Tanör, s.179.

⁸ Uçarol, s.403.

⁹ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 3. Baskı, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 648.

¹⁰ Berkes, s. 405.

¹¹ BEO (Babralı Evrak Odası), 535/40082, 17 Cemaziye'l-Evvel 1312 [16 Aralık 1894]

nağmeleri duyan halk toplanır, etkileyici nağmeler bir tebessüm oluştururdu. Paşa, “Leyl-i Kadir’in” (Kadir Gecesi) olduğu gün ikinci namazını müteakip elinde ipek mendile sarılı küçük şişedeki “Sakal-ı Şerif”i, görmek için gelenlere öptürürdü¹². Bahri Paşa döneminde şehirde irfan seviyesinde ilerlemeler başladı, okul ve kiliseler mükemmel hale getirildi. Bunlarla da yetinmeyen Paşa, çarşı ve mekânlar inşasına girilerek Adana’yı yaşanılabilir hale getirmek için çok fazla mesai harcadı¹³. Hükümet Konağı ve Kuruköprü’deki Meydan Çeşmesi ve Sanayi Mektebi Bahri Paşa döneminde yapıldı¹⁴. Adana ovasının sulanması ile de ilgilendi. Memleket Hastanesi olarak bilinen devlet hastanesini kurdu¹⁵.

Halkla yakın ilişkiler içerisinde olan Bahri Paşa’nın asayiş sorunlarına da el attığı görülür. ilk icraatları arasında Pamuk, at, sığır hırsızlıkları, yol kesme, adam soyma ve yaralama, harmanları yağmalama gibi yaygın olan problemleri çözme çabası göze çarpar¹⁶. Adana ve çevresinde halkın huzurunu kaçıran Karahaliloğlu İbrahim ve iki adamını 1898 yılında yakaladı ve böylece halkın takdirini kazandı. O, hırsızlara karşı acımasız davranmaktaydı. Hırsızları Hükümet Konağının avlusunda herkesin gözü önünde feci bir şekilde dövdürürdü. Bahri Paşa’nın bütün bu müsamahasızlığına rağmen hırsızlık olaylarında bir eksilme olmaz, arada bir eşkıyalık olaylarına da rastlanırdı¹⁷. II. Abdülhamit’ten güç alan Bahri Paşa sarayda da sözü geçen bir şahsiyetti¹⁸.

Bahri Paşa’nın, düzeni sağlama ve otorite kurma çabaları Adana’nın Müslüman eşrafı ile çekişmeler yaşamasına da neden oldu. Onun icraatlarından pek memnun olmayan Adana eşrafı bazı faaliyetlerde bulundu. Eşrafının önde gelenlerinden ve 1909 Adana Ermeni Olaylarında Ermeniler tarafından olayların baş aktörlerden biri olarak gösterilen Bağdadi Abdulkadir, Gazelzade, Gergerli Ali Bey ve Adana ulamasından birçok kişi vali hakkında hazırladıkları mazbatayı İstanbul hükümetine gönderdiler. Dâhiliye Nazırı, mazbatadaki iddialara rağmen sarayın desteğine sahip valiye karşı herhangi bir girişimde bulunmaya cesaret edemedi. Çıkış yolu olarak şikâyetleri teftiş kuruluna gönderdi ancak bir netice çıkmadı¹⁹. Olayı haber alan vali öfkelenildi ve kendisi hakkında şikâyette bulunanları cezalandırmak için İstanbul hükümetinden yetki almayı başardı ve eşrafın bu hareketine sert bir karşılık verdi. Hakkında şikâyette bulunanları iklimin şiddetli geçmesine aldırılmadan Adana’dan sürgün etti. Bağdadizade Bağdat’a, Gergerli Ali Musul’a, diğer muhalifler de farklı bölgelere sürgün edilerek valinin gazabına uğradı. Sürgüne gitme korkusuyla Adana’dan kaçanlar da mevcuttu. Bunlardan Bağdadi Abdülkadir’in oğlu Mehmet Bey İstanbul’a kaçtı²⁰. Bahri Paşa böylece kendisine muhalif olanları uzaklaştırdı ve yönetimini sağlamlaştırdı.

Dindar bir şahsiyet olan Bahri Paşa’nın valiliği zamanda Haçın Müftüsü kendisini Hz. İsa olarak ilan etti ve etrafa telgraflar çekti. Vali onu Adana’ya getirttiği zaman halkta büyük bir merak uyandı ve herkes yollara düşerek 35-40 yaşlarındaki bu adamın mucizelerine şahit olmak için sabırsızlıkla bekledi. Meraklıların büyük çoğunluğu gayrimüslim unsurlardan müteşekkildi. Bahri

¹²Arıkoğlu, s.37-40.

¹³Karabet, s.3.

¹⁴ Komisyon, *Adana İl Yıllığı 1967*, (Adana: İpek Matbaası, 1968), 5.

¹⁵Ayhan, s.29.

¹⁶Yusuf Ayhan, *Çukurova Albümü I*, (Adana: Kemal Matbaası, 1973), 28.

¹⁷Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, (İstanbul: Tan Gazetesi Matbaası, 1961), 40.

¹⁸Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922)*, (İstanbul: İsis Yayınları, 1999), 121.

¹⁹Arıkoğlu, s.41; Ayhan, s.101; Çalyan Karabet, *Adana Vakası ve Mesulleri*, (Dersaadet: 1325), 3.

²⁰ Arıkoğlu, s.41; Ayhan, s.101; Karabet, s.3.

Paşa, herkesin gözü önünde ona Hz. İsa olduğu iddiasının aslını sordu. Müftü de Hz. İsa olduğu iddiasında ısrar edince vali onu tokatlayarak tımarhaneye kapatılmasını emretti. Bu davranış karşısında halk, mucizeler bekledikleri adama gülmeye başladı. Büyük bir halk kitlesi tımarhane denilen binaya kadar akli dengesi bozuk adamın arkasından gitti ve Müftü, tımarhaneye kapatıldı²¹.

2. İkinci Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Adana'da Meydana Gelen Bazı Gelişmeler

İkinci Meşrutiyet'in ilanın ardından yurdun diğer yerlerinde olduğu gibi Adana'da da kutlamalar yapıldı. Daha önceleri Adana valiliği de yapmış olan Ziya Paşa, hürriyet kahramanlarından biri olarak halkın gözünde itibar kazandı. İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip, hürriyet kahramanları olarak görülen Ziya Paşa ve Tevfik Nevzat Bey'in kabrine ziyarete gidilmesi kararlaştırılarak ziyaret iki gün önceden halka duyuruldu. Pazartesi günü İttihat-ı Osmani Kulübü'nde toplandı ve Ermeni Taşnaksudyun Komitesi'nin de katılımıyla ziyaret gerçekleştirildi. Köprünün başından hükümet dairesine kadar uzanan cadde, "şafak-ı millet bahçeleri" ve kulüp insanlarla doldu. Saat sekiz buçukta kulüpten yola çıkılarak milli şarkılar eşliğinde "daire-i hükümet" içerisinden geçilerek Ulu Cami Kabristanı'na gidildi. Ziyaretten iki gün önce Ziya Paşa'nın mezarı, Hacı Hüsnü Bey tarafından boyatılarak mezar taşına yazı yazıldı. O gün Ulu Cami ve mezarlık büyük bir kalabalığı barındırıyordu. İhsan Fikri'nin burada okuduğu şiirin ardından Ermeni Taşnaksudyun Cemiyeti adına Bızdıkyan Zakar Efendi, Cemil ve Kondüktör Avidyan Efendiler birer konuşma yapıyor, ağlamalar ve alkışlar birbirine karışıyordu. Müslüman ve Ermeni din adamları dualar ediyor, sonra kimsesizler mezarlığındaki Tevfik Nevzat Bey'in mezarı ziyaret ediliyordu. Burada şanına layık bir mezar yapılacağına dair konuşmalar yapılıyor, din adamlarının dualarıyla yâd ediliyordu. Hürriyet kahramanlarından biri olarak gösterilen Tevfik Nevzat Bey, daha önce hapisanede intihar etmişti. Onun mezarının yapımı için şehrin ileri gelenlerinden, Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden 20 lira toplandı²².

Hürriyetin ilanıyla birlikte İttihat ve Terakki'ye üye olan Damar Arıkoğlu Meşrutiyet sevincini, çığlık derecesine varan kutlamaları anılarında şöyle anlatır:

İttihat ve Terakki Cemiyetine sığağı sığağına aza kaydedildim. Genç yaşında cemiyetin taşkın, heyecanlı coşkuları arasına karıştım. Önümüzde bilmediğimiz yepyeni bir alem açılmıştı. Ermenilerle, Rumlarla sarmaş dolaş olduk. Toplantılarda, konuşma yerlerinde, nümayişlerde, (yaşasın hürriyet, müsavet, uhuvvet, adalet, yaşasın Enver, Niyazi beyler) nidasıyla halk topluluklarının arasında el çırpıttım, alkışladım. Çeşitli hatipler türedi. Bir tanesi de Ağca Mescit mahallesinde oturan, Tevfik Efendi Hocadır. Kapalı çarşıda çerçilik, (aktarlık) ederdi. 45 yaşlarında, başı sarıklı, kır sakallı, kendi halinde çok konuşmayan (R) harfini (L) gibi telaffuz eden, evinden ve dükkânından başka bir şey bilmeyen adamdı. Fakat Meşrutiyetle beraber bu zat şaşılacak derece değişti. Her kalabalıkta yüksekçe bir yere çıkar, şiddetle çingırağı çaldıktan sonra, toplanan halka nutuk irat ederdi. Bu da bir zaman sonra kafi gelmedi. Karusa denilen bir araba kiraladı, dükkânını kapadı, sabahtan akşama kadar cadde sokak dolaşıp, münasip gördüğü yüksek bir yerde bazan arabasında ayağa kalkıp nutuk çekmeye başladılar. Meşrutiyetin faydalarından, Kuranın hadislerinden ve (emri umşira) ayetini halka münasip bir lisanla anlatmaya çalışırdı.

²¹Arıkoğlu, s.40.

²² İtidal gazetesinin transkripsiyonu Ahmet Uçar, Kemal Erkan ve Selman Soydemir tarafından yapılmıştır. Bundan sonraki atıflar yazar adı, İtidal gazetesinin sayısı ve yayın tarihi olarak verilecektir. Ahmet Uçar, Kemal Erkan, Selman Soydemir, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz1909)*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 2014, *İtidal*, S.2, 30 Ağustos 1324 [12 Eylül 1908]

Halk arasında ismi hürriyet imamı idi. Köylü ve şehirliden onu tanımayan kimse kalmamıştı. Bu isim de ona hakikaten yakışmıştı²³.

İtidal gazetesi, İkinci Meşrutiyet döneminde şehirde yaşanan Meşrutiyet coşkusunun daha sonra da devam ettiğini gösteren bilgiler vermektedir. Bu coşkunun sürdüğünü gösteren olaylardan biri de II. Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümüyü. Padişahın tahta çıkış yıl dönümüne gelen salı günü Hükümet Dairesi önünde saat birde toplanılacağı valilik tarafından İttihat ve Terakki Kulübü'ne bildirildi. Bunun üzerine üyelerden bir grup daire-i hükümete gitti. Adana ileri gelenleri, devlet erkânı, ruhani liderlerin ve halkın hazır bulunduğu sırada vali ve kumandan vekili Mirliya Ali Paşa daire-i hükümet merdivenlerinde halka hitaben bir konuşma yaptıktan sonra İttihat-Terakki adına İhsan Fikri söz aldı. Konuşmasında Meşrutiyet öncesinde padişahı zalim idarenin gerçek mesulü olarak gördüklerini ve muhalefet ettiklerini ancak, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ise çok memnun olduklarını, herkesin maziyi unuttuğunu ifade etti. İhsan Fikri'nin konuşmasının ardından halk "Yaşasın padişahımız, yaşasın millet" tezahüratları ve alkışlarla coştı. Devamında halkın coşkulu alkışları arasında "marşı-ı alî Hamîdî" çalındı, askerler resmigeçit yaptı ve vilayet makamına gidilerek padişah tebrik edildi. Ayrıca askeriye tarafından kuzu ziyafeti verildi ve yemek için saat beşte toplandı. Ziyafete; memur, zabitan ve halktan 200 civarında insan davet edildi. Askeriyenin yemek borusuyla başlayan ziyafette kuzu, helva ve karpuz bulunuyor, askeri bando ise müzik ziyafeti veriyordu. Yemekten sonra ise dondurma ve kahve ikramı yapıldı. Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti, İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından ziyaret edildi. İhsan Fikri, Mülazım Hasan ve Artin Arslanyan ise cemiyet adına iade-i ziyarette bulundu. İngiltere konsolosu yerinde olmadığından görüşme gerçekleşmediyse de Fransız konsolosu heyete yakın ilgi gösterdi²⁴.

Adana'da herkeste oldukça iyimser bir hava oluştu. Geçmişte yapılan kusurların affı, karşılıklı olarak birbirini suçlayıcı tavırların bir kenara bırakılması arzusu gazetelerde sık rastlanan bir durumdu. Çünkü hürriyet ortamı bazı huzursuzlukları da beraberinde getirdi. Özellikle eşrafi suçlayıcı ve Ermenilerle Türkleri tahrik edici yazılar geceleri duvarlara asılıyor, insanlar birbirlerini itibarsızlaştırma yarışı içerisine giriyor, İtidal gazetesi bu durumun önüne geçmeye çabalıyordu²⁵. Fransızca yayın yapan İstanbul gazetesi, Meşrutiyet sonrası Adana'da halkın coşkulu bir şekilde gösteri yaparak valiyi kaçırmak zorunda bıraktığını yazıyor, alaybeyinin yuhalanma ve kötü muamele sonucunda ortadan kaybolduğunu, eski hükümete sadakatiyle bilinen Mersin mutasarrıfının ise halk tarafından hanesinde gözetim altında tutulduğunu belirten ifadeler kullanıyordu. Üstelik devlet otoritesinin tamamen ortadan kalktığı yazılıyor, ahalinin galeyan halinde olduğu dile getiriliyordu. İtidal gazetesi yazarlarından Artin Arslanyan, bunun bir yabancı tarafından yazılmış olma ihtimalinden bahsederek Bahri Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin uyarılarıyla istifa edip gittiğini, alaybeyinin başına gelenlerin ise Mersin'de vuku bulduğunu belirtiyor, mutasarrıfın ise direnemeyerek istifa ettiğini, hükümet sıkıntısının mevcut olmadığını belirtiyordu²⁶. Arslanyan'ın ifadeleri; valinin kovulması, alaybeyinin kötü muameleye tabi tutulması ve Mersin mutasarrıfının başına gelenlerle ilgili haberlerin aslında doğru olduğunu göstermektedir.

²³Arıkoğlu. s.43-44.

²⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

1908’de Meşrutiyet’in tekrar ilanını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kayseri, Mersin ve Adana gibi şehirlerde kısa zamanda hâkimiyet kurdu. Adana’da Meşrutiyet yanlılarının yeni yönetim biçimini destekleyici heyecanlı gösterileri İttihatçıların burada kendilerini daha güçlü hissetmelerine neden oldu. Cemiyetin buradaki yöneticileri eski düzenin kalıntısı olarak gördükleri Bahri Paşa’ya valilik görevinden el çektiler²⁷. Dâhiliye Nezaretinde meydana gelen çok büyük çaplı değişikliklerden Adana Valisi Bahri Paşa da nasibini alarak²⁸ 6 Ağustos 1908 tarihinde görevinden azledildi²⁹. Giderken halkın hakaretine maruz kaldı³⁰ ve Ziraat Bankası’nda bulunan 2.500 lirasına hükümetçe el konuldu³¹.

Bahri Paşa hakkındaki iddialara bakıldığında Adana ileri gelenlerinden bir kısmıyla Bahri Paşa arasında ciddi anlaşmazlıklar olduğu, Paşa’nın gücünden çekinen eşrafın onun gitmesiyle cesaret kazanarak ona olan öfkelerini açığa vurdukları görülmektedir. İtidal gazetesi, valinin insanlardan zorla para topladığını, Meşrutiyet’in tekrar ilanından sonra ise oğlunun Adana’da binlerce lirayı iade ettiğini yazdı. Vali Vekili Mirliya Ali Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ricasıyla, Bahri Paşa’yı Gülek Boğazına kadar götürmemiş olsa alacaklılar onu öldürebilirdi. Bu şahısların tahsilatı gerçekleştirmek için mahkemeye başvurmamasının nedeni ise paraların rüşvet olarak verilmesiydi. Gazetenin iddiasına göre en küçük işte bile valiye rüşvet verilmiş, Paşa, oğulları ve etrafındakiler memleketi soymuşlardı. O, Ermenilerden bazılarını da yasa dışı örgütlere mensup olma iddiasıyla rüşvet vermeye zorlamıştı. Yine buraya gelen memurların çiftlik ve arazi alma heveslerini kullanarak onlara tarla ve çiftlik aldirttığı, sonra da bunu onların aleyhinde kullandığı gazetenin iddiaları arasında yer almıştı³².

Bahri Paşa ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken İkinci Meşrutiyet’in ilanının verdiği sarhoşluk diğer vilayetlerde olduğu gibi Adana’da da göreve yeni atanan ve görev başında olan devlet görevlilerinin çalışmalarını engellemekte, yöneticiler üzerinde baskı oluşturmaktaydı. Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden çevre yerlere ve vilayete bağlı İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerine bir talimat yollandı. Gönderilen talimatta; bazı yerlerde askere karşı taşkınlıklar yapılmaya başlandığının kendilerine haber verildiği, daha önceki dönemde kötü davranışlarda bulunan zabitan mevcut ise kumandanlığa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bildirilmesi, aksi yönde hareket edenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları ve mesul tutulacakları yazıldı³³. Benzer şikâyetler İttihat ve Terakki yanlısı İtidal gazetesine de yansdı. Gazete; bazı memurların “fenadır, müstebittir” gibi sözlerle şikâyet edildiğini, gerekli tahkikat yapılmadan bunların azline yönelik girişimlerin ortaya çıktığını, mahkemelerde suçluluğu kanıtlanmadan memurların bu tür uygulamalara maruz bırakılmasının kanunlara aykırı olduğunu, memurlarla ilgili bahsi geçen uygulamalara girişenlerin suç işlediklerini belirtti³⁴.

Bu konuda ilginç bir tezat da yaşanmaktaydı. Vilayetin çeşitli yerlerine devletin işleyişine müdahale edilmemesi isteğiyle emirler gönderen Adana merkezdeki İttihatçılarla ilgili olarak

²⁷Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, 5. baskı, çev. Ayda Erbal, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 144-145.

²⁸ Kansu, s.197.

²⁹ *İkinci Meşrutiyet’in İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey’in Fezlekesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, (Ankara: TTK, 2014), 208.

³⁰ Taha Toros, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, (İsis Yayınları: İstanbul, 1996), 49.

³¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

³² Uçar v.d., *İtidal*, S.6, 6 Teşrin-i Sani 1324 [19 Kasım 1908]

³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

İstanbul'a şikâyetler ulaşmaktaydı. Adana'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili olarak hükümet işlerine karışıldığı yolunda şikâyetler gidiyor, hükümetin bu hareketi vilayetteki cemiyet üyeleri tarafından hoş karşılanmıyordu. Cemiyet üyeleri şikâyetler dolayısıyla Adana'da bir gazeteye ilan verdiler. Şehirde hükümetin cemiyetten oldukça memnun olduğu, bahsedilenlerin ise ciddiyetten uzak ve vazifesi olmayan guruplar olduğu, bunların cemiyetin hilafına yaptıklarının sorumluluğunun o şahıslara ait olması gerektiği belirtildi. Hükümetin bu davranışın cemiyeti itibarsızlaştırmaya yönelik olduğu, bunun sonuçlarının yöneticiler açısından vahim bir durum ortaya çıkaracağı, hükümetin görevinin Kanun-ı Esasi'yi uygulamak, Cemiyetin ise hükümetin uygulamalarının iyi niyetle yapılıp yapılmadığını kontrol etmek olduğu belirtilerek Adana'daki hükümet yetkilileri tehdit edildi³⁵. İttihat ve Terakki mensuplarının itirazlarına rağmen müdahalelerin yapıldığı bir gerçektir.

İkinci Meşrutiyet öncesinde sürgün edilenler de hürriyet ortamında birer birer şehre dönüyorlardı. Bunlardan Süleyman Vahid Efendi, Ohanyan Agop ve Tulumcuyan Setrak Adana istasyonunda alkışlarla karşılanıyor, sonrasında da İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü'nü ziyaret ediyorlardı³⁶. Hürriyet, herkes için büyümlü kavrama dönüşüyor, Abdülhamit tarafından sürülen veya hapse atılan herkese kahraman gözüyle bakılmaya başlanıyordu.

Diğer taraftan Türkler arasında İkinci Meşrutiyet öncesinde başlayan çekişmeler Meşrutiyet'in ilanıyla gün yüzüne çıktı. "Sandalya Kavgası", Adana Sanayi Mektebi'nde müdürlük görevinde bulunan Gergerli Ali ile İhsan Fikri arasında "haleflik ve seleflik" dolayısıyla ortaya çıktı. Kavga, Müslümanlar arasında ikilik çıkardı ve bu dini grubun güç kaybetmesine neden oldu. Adana'da etkin bir şahsiyet olan İhsan Fikri, II. Abdülhamit devrinde Diyarbakır'a sürgün edildi, burada da rahat durmadığından sürgün yeri Payas olarak değiştirildi. Daha sonra evlenerek Adana'ya yerleşmiş olan İhsan Fikri, şikâyetler üzerine Adana Ermeni Murahhası Muşeg'in de içerisinde bulunduğu bir komisyon marifetiyle görevini terke zorlandı, yerine Gergerli Ali getirildi³⁷. Yapılanları hazmedemeyen bu şahıs, Meşrutiyet'in ilanını müteakip İstanbul'a giderek orada bir zaman kaldıktan sonra rivayetlere göre Adana'ya atanan polis müdürünün yol parasını dahi kendi cebinden ödeyerek şehre birlikte geldi. Ancak polis müdürü, İhsan Fikri'ye muhalif olan bir kısım Adana eşrafının etkisiyle Vali Cevad Bey tarafından kabul edilmeyerek göreve eşraftan Kadri Bey getirildi. Olayların bu şekilde gelişmesi İhsan Fikri'nin kinin artmasına neden oldu. Valinin yaptığı icraatlara karşı ciddi bir muhalefet göstererek zaten yeterince zayıf olan valinin idaresini büsbütün etkisizleştirdi. Kendi nüfuzunu arttırmak için Gergerli Ali Efendi'nin yolsuzluk yaptığını gündeme getirmeye başladı ve bu konuda muhasebe memuru Hayri Efendi ve muallimlerden Vasıf Efendi'yi teşvik etti. Teşviklerin neticesinde Hayri Efendi, Gergerli Ali tarafından yolsuzluk yapıldığı gerekçesiyle hükümete başvurarak onun yargılanmasını talep etti, şahit olarak da muallim Vasıf Efendi'yi gösterdi³⁸.

Adana Valisi Cevad Bey, nüfuzunu kullanarak olayın üstüne gitmediğinden İhsan Fikri'nin etkisinde olan Hayri ve Vasıf efendiler hırsızlığa ve yolsuzluğa karşı bir şey yapamayan vali imajı oluşturmak için sokaklara imzalı, imzasız yazılar astılar. Böylece valiyi halkın gözünde itibarsızlaştırmaya, ahaliyi valiye karşı kıskırtmaya çabaladılar. Aslında İhsan Fikri'nin İtidal adlı

³⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

³⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

³⁷ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]; Toros, s.49.

³⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

bir gazetesi de mevcuttu. Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik ortamına rağmen muhalefetini, "acz içinde ve adam kayıran hükümet propagandalarıyla", gazete üzerinden değil sokaklardaki imzalı imzasız yazılara üzerinden sürdürdü³⁹.

15 Ağustos 1908'de Hayri Efendi'nin ihbarı üzerine dokuz ay devam eden mahkeme 3 Nisan 1909 tarihinde Gergerli Ali Efendi'nin, çoğunluğun oyuyla beraat etmesiyle sonuçlandı⁴⁰. Gergerli Ali Efendi olayının nüfuz kullanılarak adil bir şekilde çözülmesinin engellenmesi ve beraat ettirilmesi üzerine, şikâyetçi durumunda olan Hayri ve Vasfi beyler bir miting tertip etmeyi kararlaştırdı ve durumu hükümete bildirdi. Miting tertipleyenler içerisinde olayların yönlendiricisi konumunda olan İhsan Fikri ve Muhtar Fikri de bulunmaktaydı. Gergerli Ali Efendi taraftarları durumdan haberdar olarak eski Bekçibaşı Mehmet ve azledilmiş olan Celil Çavuş öncülüğünde İhsan Fikri taraftarlarını teneke çalarak ve taş atarak protesto etmeye kalktı. Olayların seyri Vali Cevad Bey'in duruma müdahalesine neden oldu ancak, onun mitingle ilgili müdahalesi başarısızlıkla sonuçlandı. Hayri ve Vasıf taraftarları Gergerli Ali taraftarlarının çıkaracağı rezaletten korkarak mitingden vazgeçtiler⁴¹.

Otoritenin zaafa uğramasında İkinci Meşrutiyet seçimlerinde kendisine haksızlığa uğrayan Ali İلمي'nin rolünü de unutmamak gerekmektedir. Seçimi kazandığı halde İttihatçıların baskılarıyla mazbatasını verilmeyen Ali İلمي'nin yerine Hamporsum Boyacıyan mebus olarak Meclis-i Mebusan'a girdi⁴². Yaşananlar Ali İلمي'nin muhalefetinin daha da sertleşmesine neden oldu.

Bu çekişmeler yaşanırken diğer taraftan 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılması Türkiye'nin birçok şehrinde olduğu gibi Adana'da da düzenlenen törenlerle kutlandı⁴³. Açılış günü kutlama yapılmasına dair Dahiliye ve Harbiye nezaretlerinden emir geldi. Kutlamalar sırasında Hükümet Meydanı büyük bir kalabalığı ağırladı. Ahalinin fazlalığından polis ve zabıta resmigeçit yapan askerin geçişini sağlamak da oldukça zorlandı. Vali, kumandan, dini reisler, ulema ve eşraf da törende yerini aldı. Mekteb-i İdadi muallimlerinden Hoca Asım Efendi'nin duasını, Vali Cevad Bey'in konuşması takip etti. Adana'da akşamleyin top atışlarının ve resmigeçidin renk kattığı törende "Yaşasın Asker" nidaları duyuldu. Adana o akşam daha güzel görüntülere sahne oldu. Resmi daireler, İttihat ve Terakki Kulübü, evler, mağazalar aydınlatıldı ve çalgılar, çeşitli ikramlar eğlenmenin gece kısmını oluşturdu⁴⁴.

2.1. Çekişmelerin Ortasında Otoritesini Kaybeden Vali: Mehmet Cevad Bey⁴⁵

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bahri Paşa'yı görevinden aldırıldı. Yerine askeri liva kumandanı vekil olarak getirildi ve çok sayıda memura görevden el çektirildi. İttihat ve Terakki'nin yaptığı bu çalışmalar, cemiyetin Adana'da itibarının yükselmesine neden oldu. Artık, sahada devlet otoritesinden bahsetmek imkânsız gibiydi. Halk dilekçelerini

³⁹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

⁴¹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁴² "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981), 45; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyet'e Geçiş süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C. II, (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, t.y.), 225.

⁴³Güneş, s.280.

⁴⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

⁴⁵Mehmet Cevad Bey, 1865 yılında doğmuştur. 1902 yılının Ocak ayında atandığı Ankara valiliği görevi, 1907 yılının Şubat'ında sona ermiştir. Aynı ay içerisinde Konya valiliğine tayini çıkmış, 1908 yılının Eylül'üne kadar Konya valiliği vazifesinde kalmıştır. Kunalp, s.93.

hükümete değil, cemiyete sunuyordu⁴⁶. Böyle bir dönemde Cevad Bey, 1908 yılının Eylül ayında atandığı görevine⁴⁷ başlamak için 15 Ekim 1908 tarihinde alaturka saatle 07.30'da trenle Mersin üzerinden şehre geldi. Adana'da bulunan devlet görevlileri ve halk tarafından karşılanarak "yaşasın hürriyet" tezahüratları yapıldı. Halkın da katıldığı gösterişli bir toplulukla hükümet binasına gelindi ve binanın avlusunda büyük bir insan kitlesi toplandı. İhsan Fikri, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına burada bir konuşma yaparak halkın validen beklentilerini dile getirdi⁴⁸. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile eski düzenin kalıntıları olarak görülen vali ve memurlar görevden uzaklaştırıldı, ancak yerlerine muktedir ve yetenekli kimseler getirilemedi. Cevad Bey'in gelmesinden hemen önce Ermeniler, ideallerini gerçekleştirmek için çalışıp çalışmama konusunda bir şaşkınlık yaşarken, Müslümanlar ise nasıl bir yol izlemeleri gerektiği konusunda tereddüte düştüler⁴⁹. Bir süre sonra valiye karşı muhalefet gelişti ve İhsan Fikri, İtidal gazetesinde Cevad Bey'i dört ay boyunca şehrin imar ve düzenine ait hiçbir şey yapmamakla suçladı ve valinin halk nazarında itibarını sarstı⁵⁰. İtidal gazetesi neredeyse her sayısında valiye sert eleştiriler yöneltti. Çaresiz vali, gazetenin bütün hücumlarını sineye çekti. İtidal gazetesi 10 Nisan 1909 tarihli 32. nüshasındaki bir yazıda; "yapılan bütün eleştirilere rağmen Cevad Bey'in gazeteyi kapatmamasını" takdir etti⁵¹.

Onun idarecilikteki başarısızlığı bununla sınırlı değildi. Cevad Bey, Ermenilerle Türkler arasında birliği tesise yönelik çalışmalarda bulunması gerekirken bilgisizliği ve idarecilik yeteneğinin bulunmayışı dolayısıyla zaaf göstererek, Adana Olaylarının ortaya çıkmasını engelleyemedi. Ona yönelik eleştirilerden biri de idareciliği aslarından aldığı malumatı üstlerine bildirmek, üstlerinden gelen emirleri alttaki memurlara iletmekten ibaret olarak görmesi ve vilayeti bu şekilde yönetmeye çalışmasıdır. Halkın refah ve huzurunu arttırması beklenen Meşrutiyet, onun kötü idaresi ve iktidarsızlığı dolayısıyla Adana'da bir felakete dönüştü. Cevad Bey, Türkler arasında ortaya çıkan "Sandalya Kavgası" denilen hizipleşmeyi önleyemedi. Bu ihtilaf, otorite boşluğuna neden oldu. Ermeniler, ortaya çıkan hizipleşmeyi bazen valinin yanında, bazen de karşısında yer alarak değerlendirme yolunu seçtiler⁵². Dönemin şahitlerinden Damar Arıkoğlu'na göre Cevad Bey, mabeyn başkâtipliğinden gelme, tecrübesiz, idari işlerden anlamayan bir şahıstı⁵³. Güzel ahlaka sahip olan vali, yönetim konusunda görevini yapabilecek kudretten yoksundu⁵⁴. Adana valiliği sırasında şehirdeki İttihat ve Terakki Kulübü'nü birkaç defa ziyaret etti. Çalyan Karabet, Vali'nin Cemiyet-i İlmiye ve İttihat ve Terakki Ziraat Kulübü müdavimi olduğunu anlatır⁵⁵.

2.2. Asayışı Etkileyen Diğer Bazı Durumlar

1908 yılında Adana'nın merkezinde asayişsizlik kol geziyordu. Mahallelerle çarşı arasında birçok kişinin sokaklarda hayatını başıboş bir halde devam ettirdiği, ortalıkta çirkin sözler sarf

⁴⁶ Arıkoğlu, s.44.

⁴⁷Kuneralp, s.93.

⁴⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrînievvel 1324 [21 Ekim 1908]

⁴⁹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁵⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

⁵¹Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

⁵²Toros, s.49.

⁵³Arıkoğlu, s.47.

⁵⁴Cemal Paşa, *Hatırat*, yay. haz. Metin Martı, 5. Baskı, (İstanbul: Arma Yayınları, 1996), 359.

⁵⁵ Adana Olayları sonrasında valiye hedef aldığı görülen Karabet'in söylemlerine itidalli yaklaşmak gerekir. Karabet, s.22.

ettikleri, bir kısmının köşelerde kumarı andıracak türde oyunlar oynadıkları, bu nedenlerle halkın kendisini emniyette hissetmediği görülüyordu. Bu işleri yapanların orada yaşayan insanların çocuklarına veya kendilerine musallat olma tehlikesi vardı⁵⁶. Yine hırsızlık olaylarında da artış sözkonusu idi⁵⁷. Polislerin düzeni sağlamadaki başarısızlıkları Adana basınında alay konusu oluyordu⁵⁸.

İtidal gazetesi gerekli tedbirlerin alınması arzusuyla güvenliğin sağlanması için bazı görüşler de öne sürüyordu. Gazetede yazılanlara göre gece bekçileri, işini layıkıyla yapan adamlar olmanın ötesinde bu iş için hiçbir şekilde uygun olmayan şahıslardı. Geceleri mahalleleri dolaşan bu şahıslara toplamda aylık 90 lira verildiği, yıllık ise 1.100 lira kadar belediye tarafından maaş ödendiği yine de asayişsizliğin önünün alınmadığı gazetenin verdiği haberler arasındaydı. Gece bekçileri için verilen parayla aylık 250 kuruştan 25 gece polisi, dört yüz ellışer kuruş maaşlı üç süvari müfettişi, 600 kuruş maaşlı bir başmüfettiş temin edilerek güvenliğin daha muntazam sağlanacağı ifade ediliyordu. Bağ bekçileri için istenen çözüm ise şehir civarında sayıları üç dört bin kadar olan bağların korunması için harcanan 800-1.000 lira meblağla on on beş piyade, on kadar süvari teşkil edilerek şehir ve civarının en güzel şekilde emniyetinin sağlanmasıydı⁵⁹.

Adana Sancağında polisin aczini gösteren olumsuzluklar da eksik olmuyordu. 1908 yılının Aralık ayı sonlarında Esberoğlu Oteli'nde oynanan tiyatro oyunu sırasında, izleyiciler arasında bulunan bazı sarhoşların sağa sola sataştığı görüldü. Polis duruma müdahale ederek halkın huzurunu bozan şahsı oradan uzaklaştırdı. Ancak basit bir olay şahsın sokağa çıkarılmasıyla büyüdü. Halkın bir kısmı polise hakaretvari davranırken bir kısmı ise hakaret edenlere karşı çıkmış, olayın rengi birden bire değişmiş, hemen araya giren akli başında iki şahıs olayları yatıştırmıştı. İtidal gazetesi, bahsi geçen türde olayların yaygınlaştığını belirtiyor, hükümeti gerekli tedbirleri alması konusunda uyarıyordu. Eğer gerekli tedbirler alınmaz ise önü alınamayacak olaylara sebebiyet verileceğini, suçluların yakalanması sırasında halkın da taraf olmaya başladığını, bu tür davranışta bulunanların şiddetle cezalandırılmalarını, aksi halde devlet otoritesinin ortadan kalkacağını dile getiriyordu⁶⁰.

1908 yılı sonu itibarıyla Adana merkezde görev yapan polislerin eğitim noksanlığı göze çarpıyordu. Polislerin eğitim görecekleri bir okulun açılması, işi layıkıyla yapamayanların teşkilattan çıkarılması görüşü Adana basınında yer buluyor, öncelikli sorunun polis ve jandarmanın yeniden düzenlenmesi olduğu yazılıyordu. İstinaf Müdde-i Umumiye Artur Efendi'den böyle bir girişimde bulunması isteniyor, polislerin açılacak okula nöbetleşe giderek vazifelerini iyi bir şekilde öğrenmeleri düşüncesi dillendiriliyordu. Polis idaresinin düzenlenmesi kısa zamanda mümkün değildi. Gerekli düzenlemeler yapılana kadar polislere hak ve sorumluluklarını öğretecek bir heyet teşkil edilmeliydi. Böylece polislerin halk nazarında tahkir

⁵⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Eylül 1908]

⁵⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

⁵⁸ Latife mi Dedikodu mu başlıklı bir yazıda iki arkadaşın konuşmasına yer verilmişti. Tiyatrodan gelen ve tiyatroya giden iki arkadaşın tiyatroyu izleyen hızla eve gitmekte idi. diğeri ona niçin hızlı gittiğini sormuş ve şu cevabı almıştı. -Ne yapayım birader! Bu gece biraz eğlenmek için tiyatroya gitmiştim. Baktım ki birinci, ikinci, üçüncü komiser hep tiyatrodadır. Şu halde bu gece polislerin istirahat geceleri olsa gerek diye eve gidiyorum. - Demek ki bu gece memleket bekçiliği ahalinin öyle mi? Aman öyle ise ben de eve gideyim." Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

⁵⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Eylül 1908]

⁶⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

edilmesinin önüne geçilmesi hedeflendi. Yapılan çalışmalara rağmen görevini yapma konusunda yetersiz kalanlar görevden azledilmeliydi⁶¹. Polis teşkilatında yetki ve sorumluluk bilincinin olmayışı bazen işkence ve dövme olaylarının yaşanmasına sebep oluyordu⁶².

Bu dönemde silah taşıma serbestliğinin etkisiyle gelin alaylarında kavgalara da sık rastlanıyordu. Düğünlerde silah sıkmak, rakı içerek naralar atmak, müzik aletleri ile sokaklarda gezmek neredeyse bir geleneğe dönüştü. Bahsi geçen uygulamaların asayişsizliği arttırdığı bir an önce bu çirkinliklere engel olunması arzusu gazetelerde yer aldı⁶³. Valilik, *İtidal* gazetesinin yayınlarının da etkisiyle düğünlerde, mahallelerde ve karyelerde sağa sola rast gele ateş açanların şiddetle cezalandırılacağını duyurdu⁶⁴.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından altı ay kadar sonra devlet otoritesinin ayağa düştüğünü gösteren emareler gittikçe artmaya başladı. Daha önce de değinildiği gibi Zaptiye Nezareti, Vilayet Polis Müdüriyetine Kadri Bey'in yerine başka bir şahsı tayin etti. Ancak şehirde birçok kişinin "El-yevm müdüriyette bulunan Kadri Bey'i isteriz, başkasını istemeyiz!" tepkileri üzerine yeni müdür göreve başlatılmadı ve valilik tarafından geri gönderildi. *İtidal* gazetesi bunun doğru bir davranış olmadığını, halkın hükümetin atamalarına karışmasının hürriyet demek olmadığını, yeni atanan memurla ilgili bir hukuksuzluk görülürse mahkemelere başvurulabileceğini yazdı. *İtidal* gazetesinin iddiasına göre sorunun bu hale dönüşmesinin nedeni, itiraz için gelen şahıslara valinin kanun dairesinde açıklama yapmamasıydı. Böyle olaylara meydan verilmesi halinde birilerinin, istemedikleri namuslu memurları kovmak için çeşitli tertiplere girişme tehlikesi ortaya çıkabilirdi. Halkın her istediğinin, kanuna aykırı olarak yapılması büyük problemlere neden olabilirdi⁶⁵.

İkinci Meşrutiyet döneminde Adana'da devlet kurumları arasında zaman zaman anlaşmazlıklar da ortaya çıkıyordu. Kadri Bey'in yerine göreve gelen Belediye başkanı Ali Efendi, 1909 yılında yaşanan bazı gerginlikler dolayısıyla istifa etti. İstifanın polis idaresi ile anlaşamamasından kaynaklandığı basında yer aldı. Basında yer alan haber göre polis müdürü, bekçibaşını görevden almak istiyor, belediye ise bekçi maaşlarının kendileri tarafından verildiğini belirterek görevden çıkarma yetkisinin kendisinde olduğu görüşünden hareketle valiliğe müracaat ediyordu. Valilik, durumu polis teşkilatından soruyor, polis ise tahkir edici bir üslupla cevap veriyordu. Mesele daha sonra Meclis-i İdare'ye havale ediliyor, Meclis-i İdare ise yetkinin polis idaresine ait olduğu yönünde görüş bildiriyordu. İstifa sonrasında Ata Bey'in reisliğe seçilmesi konusu gündeme geldi. *İtidal* gazetesi, belediye heyeti içerisinde bu işe layık olan insanlar yokmuş gibi davranılmasını eleştirirdi. Sonrasında Ali Bey'in yerine Hammalîzade Mehmet Efendi atandı⁶⁶.

Devlet kurumlarındaki çekişmeler otoriteyi zayıflatırken Adana her geçen gün daha da yönetilemez hale geliyor; tiyatrolarda, umumi mahallerde kavgalar, silah çekme vb. her türlü rezalet yaşanmaya başlıyordu. *İtidal* gazetesi, polisin olayları engellememesini eleştiriyor, her

⁶¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

⁶² Kunduracıların olduğu bölgede âdabâ aykırı harekette bulunan bir kişi orada bulunan jandarmalar tarafından dövülmüş, daha sonra polis müdüriyetine getirilen şahıs, burada bulunan jandarma alay komutanının emri ile bir kez daha darp edilmiş, sonrasında konu mahkemeye intikal etmişti. Olay basına yansımış ve eleştirilere konu olmuştu. Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

⁶³ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

⁶⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.21, 9 Şubat 1324 [22 Şubat 1909]

⁶⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

⁶⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

geçen gün şehrin düzeni ve güvenliğinin zaafa uğradığını dile getiriyordu. Gazete; polisin olaylar karşısında otoriteyi sağlamaktan uzak tutumunun büyük olaylara neden olmasının hiç de uzak bir ihtimal olmadığını yazıyordu⁶⁷. Üstelik polis idare binası günün şartlarına uygun değildi. Adana'da yeni bir polis idaresi binasının teşkili konusunda İstanbul'dan karar çıktığı gazetelere yansdı⁶⁸.

1908-1909 yıllarında haksızlıklar yapıldığına dair şikâyetler artarak devam ediyordu. Bazı şahısların tevkif edildikleri ve bunların davalarının görülmediği yolunda şikâyetler geliyordu⁶⁹. Hapishanelerde güvenlik önlemleri yeterli olmadığından bazı dönemlerde firarlar gerçekleşiyor⁷⁰, zaman zaman isyanlar da baş gösteriyordu. Adana Olayları başladığı gün hapishanede bulunan mahkûmlar çıkmak için kapılara hücum ediyor, damlara çıkan askerlerin açtığı ateş sonucu birkaç tanesi öldürülüyor ve isyan bastırılıyordu⁷¹. 1909 yılında basına yansıyan haberlere göre hapishanelerde, basit suçlardan muvakkat tevkif müzekkeresiyle bir aydan fazla tutuklu bulunan şahıslar bulunuyor, dışarıdan getirilen elbise ve yemeklerin çok azı tutuklulara veriliyor ve mahkûmlar aileleriyle görüştürülüyordu. İtidal gazetesi uygulamaları eleştirerek durumu Müdde-i Umumi muavininin dikkatine sunuyordu⁷².

Adana'da İkinci Meşrutiyet'in ilanının getirdiği hürriyet ortamında basın alanındaki gelişmelerin de asayiş olaylarını etkilediği görülür. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birçok gazete yayın hayatına girdi. Ancak ilginç bir şekilde, duvar gazetesi diye adlandırılabilir sokak yazıları yaygınlaştı. Bu yazılarda şahıslar hakkında iyi ya da kötü yorumlar yapıldı. Üstelik bunların bir kısmı kim tarafından yazıldığı belli olmayan yazılardı. Adana gazetelerinde, yazanı belli olanlara itiraz edilmemekle birlikte, söyleyecek sözü olanların imzalarıyla gazetelerde yazabileceği, imzasız yazıların yakışık almadığı belirtildi. Duvar yazılarının istibdat devrinin ürünü olduğu artık, hürriyet ortamının varlığı nedeniyle bu tür yazılara gerek olmadığı, bahsi geçen yazıların hürriyet değil başkalarının hürriyetine tecavüz anlamına geldiği ifade edildi⁷³. İtidal gazetesinin 7 Ekim 1908 tarihli 4. sayısında İsmail Safa; zabitanın gerekli önlemleri almada yetersiz kaldığını, duvarlardaki yazıların saatlerce kaldığını, bu tür faaliyette bulunanların uyarılmaları gerektiğini dile getirdi. Duvarlara imzasız yazılar asıldığı yetmezmiş gibi başkalarının imzaları taklit edilerek yazılan kâğıtlar da duvarlarda boy gösteriyordu⁷⁴.

Yeni matbuat nizamnamesinin yayınlanacağı söylentisinin yayılması da Adana'da tepkilere neden oldu. 1909 yılında düzenlenen bir mitingde, yayınlanması düşünülen yeni nizamname basın hürriyetini kısıtlayacağı gerekçesiyle protesto edildi. Şehrin, Millet Bahçesi denilen yerinde Şubat ayının ilk Pazar günü büyük kalabalığın katıldığı bir miting tertip edildi. Çalyan Karabet burada toplanma amaçlarını izah ettikten sonra nizamname protesto edildi. Sonrasında İhsan Fikri, Hürriyet İmamı Tevfik Efendi, Sisli Selman Efendi, İsmail Safa ve son olarak da Ermeni

⁶⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

⁶⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

⁶⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 30 Ağustos 1324 [12 Eylül 1908]

⁷⁰Karalar Mahallesinde işlediği cinayet nedeniyle İstinaf Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen Arap Mahmut, hapishane duvarından atlayarak firar etmişti. Olay, basına yansımış, basın ise hapishane yöneticilerini suçlamıştı. Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 25 Nisan 1325 [8 Mayıs 1909]

⁷² Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

⁷³ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 30 Ağustos 1324 [12 Eylül 1908]

⁷⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

Murahhası Muşeg Efendi konuşma yaptı. Ardından Meclis-i Mebusan riyasetine, bazı devlet makamları ve gazetelere telgraflar çekildi. İtidal gazetesi, mitinge 10.000 kadar kişinin katıldığını ve herhangi bir taşkınlığa rastlanmadığını yazmaktadır⁷⁵.

Adana'da asayiş bozan gelişmelerden biri de şehre gelen mevsimlik amelelerin durumuydu. 1909 baharıyla birlikte amelelerin sorunlarından bazıları "Amele Pazarında Kumarhaneler, Falcılar ve Yankesiciler" başlıklı bir yazı ile Adana basınına yansıdı. Şehre çeşitli vilayetlerden gelen ameleler, çiftliklerde çok büyük zahmetlerle kazandıkları paralarını yine şehirde bırakarak evlerine dönüyorlardı. İçlerinde perişan duruma düşenler az değildi. Gündüz, Çukurova'nın sıcağı altında çalışan ve akşam kazandığını kumara yatıran, hafta başında beş parasız kalan ve amelebaşından para dilenen çok fazla sayıda amele mevcuttu. İtidal gazetesi, çiftlik sahiplerinden zor şartlar altında kazanılan bu paraların heba edilmesinin önüne geçmesini, insanlık namına amelelerin kumar oynamalarını yasaklamalarını istiyordu. Bu talepten anlaşıldığına göre çiftliklerin olduğu yerlerde de ameleler kumar oynuyordu. Hafta başında amele pazarına gelen amelelerin bir kısmı pazartesi gecesi ve ertesi gün (Salı günleri amele pazarıydı ve ameleler pazartesi günü öğleden sonra şehre gelirdi.) amele pazarı civarındaki kahvehanelerde kumar oynuyor, ellerindeki üç beş kuruşu da kaptırıyorlardı. Bir kısmı ise pazar yerinde bulunan falcılara fal baktırırken yankesicilerin kurbanı oluyorlardı. Birinci kısımda çiftçilerden beklenen çaba, şehir merkezinde yaşananlar için polis teşkilatından bekleniyordu. Gazete; polis teşkilatının dikkatini çekme amacı güdüyor, gariban amelenin bu tür tehlikelerden korunmasının hem insanlık hem de ailelerin huzuru için gerekli olduğunu yazıyordu⁷⁶.

Adana ekonomik hayatında her geçen gün sayıları artan ameleler çoğu zaman hırsızlık olaylarının da kurbanı oluyorlardı. Hırsızlık olayları onları en çok uğraştıran sorunlardan biriydi. Simyonoğulları fabrikasına çalışmaya giden çocuklar yolda hırsızlar tarafından üzerindeki elbiselerine kadar soyuluyordu. Bunun üzerine fabrika direktörüne müracaat ederek güneş doğmadan fabrikaya gelmeyeceklerini belirtiyorlardı. Direktör, durumu valiliğe bildiriyor, sorunun çözülmemesi halinde fabrikayı kapatmak zorunda kalacağını ifade ediyordu. İtidal gazetesinin haberine göre sadece 4 gün içinde bu nedenle mağdur olan amele sayısı 17 idi⁷⁷.

Dış siyasetteki gelişmelerin de Adana asayişine olumsuz etkileri oldu. İttihatçılar, 1908 senesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i topraklarına katması üzerine bu ülkenin müttefiki Almanlara karşı tepkilerinin dozlarını artırınca halkın da Almanlara bakışı değişti. Anadolu demiryolunda çalışan ameleler greve gittiler ve İstanbul'da Alman silah şirketi Krup'un yolsuzluklar yaptığını iddia eden protestolar gerçekleştirdiler. Gerginlik Adana'ya da

⁷⁵Telgrafnamenin sureti şöyledir: "Biz Adana ahali Müslüman Hristiyan on bini mütecaviz olduğumuz halde Şubat'ın birinci Pazar günü Millet Bahçesi'nde bî'lictima memleket mamına işbu beyanatımızı muhterem vekillerimizin ve heyet-i hükümetin nazar-ı dikkatine vaz'a karar verdik. Serbestî-i matbuatın tahdidi şâyia-i müdhîsesi sâika gibi beyinlerimizi tarumar etti.

Matbuat milletin tercüman-ı hissiyatı, rehber-i terakkisidir. İlan-ı meşrutiyetten milletin istifade-i fiiliyesi serbestî-i matbuatdan başka bir şey olmadığı halde bununda takyidi arzusunu millet nazar-ı iştibah ile telakki eder.

Devr-i istibdadın vekâyi-i müellimesi matbuatın tahdidıyla başlamıştır. Takyîd-i matbuat-ı mukaddime-i iade-i istibdad bilmekle haklı olan milletmatbuatın taht-ı tehdide aldırılmasına karşı bütün kuvvetiyle müdafaa da mazur oalcağını arz ile hukukunun muhafazasını muhterem mebusanın himmetinden intizar eyler." Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

⁷⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

⁷⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

yansıdı⁷⁸ ve Almanlar tarafından işletilen iki dokuma fabrikası 1908’de Ermeni ameleler tarafından işgal edildi⁷⁹. Yine Bağdat demiryollarındaki grevden etkilenen sanayi kollarındaki ameleler de greve gitti⁸⁰.

2.3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Umumhanelerin Adana Asayişine Etkisi

Adana’ya kontrolsüz amele akınının olumsuzluklara neden olduğu durumlar da ortaya çıkıyordu. Mevsimlik amelelerin göçünden kaynaklanan bazı salgın hastalıklar bu olumsuzluklardan sadece biriydi. 1906 yılında mevsimlik tarım ameleleriyle yayılan frengi hastalığı uzun süre devam etti⁸¹. Adana’daki umumhanelerin yeri ve halk sağlığını tehdit etmesi başlı başına bir sorundu. İkinci Meşrutiyet döneminde ise umumhaneler huzursuzluk kaynağı olarak hükümetle halkı karşı karşıya getirdi. 1908 yılının sonlarında frengi hastalığının yayılmasında umumhanelerin rolü üzerinde Adana basınında bir yazı yer aldı. Karalar Mahallesi’nde bulunmakta olan umumhaneler mahalle halkının şikâyetleri üzerine kaldırıldı ve buralarda çalışan kadınlara belirli bir yer gösterilmediğinden Adana mahallelerine dağıldılar. Bir kısmı ise Mersin’e gitti. *İtidal* gazetesi şehir dışından gelen insanların fazlalığı dolayısıyla umumhanelerin bulunmasını doğal buluyordu. En azından bunların çalıştıkları yerlerin temizliği, frengi hastalığının şehre yayılmasının önlenmesi gibi hususlarda belediye, polis idaresi ve heyet-i sıhhiyenin sürekli denetim yapmasını istiyordu. Umumhanelerin şehirden çıkarılarak faaliyetlerini şehir civarında sürdürmelerini güvenlik ve sağlık açısından elzem görüyordu⁸².

Karalar Mahallesi’nde bulunan umumhaneler 1909 yılı başlarında Vilayet İdare Meclisi kararıyla kaldırıldı ve 1909 Şubat’ında tekrar Karalar Mahallesi’ne getirildi. Mahalleli durumdan memnun olmayarak bunların tekrar ikamesini istemediklerinden dertlerini anlatmak için geldikleri valilikte güvenlik kuvvetlerinin sert müdahalesi ile karşılaştı. Karalar Mahallesi sakinleri; cinayetlerin eksik olmadığı ve her türlü rezilliğin yaşandığı umumhanelerin kaldırılması için çok çalıştıklarını, kadınların tekrar mahalleye getirilmesini kabullenemediklerini belirttiler. Dertlerini anlatmaya gelen mahalleliye hükümetin müdahale etmesine ve içlerinden beş on kadarını tutuklamasına oldukça içerlediler. Mahalleden çıkarılarak perişan bir şekilde Adana sokaklarında dolaştırılan kadınlar tekrar mahalleye döndü. *İtidal* gazetesi “dün bu karıları oradan kaldıran hükümetin, bugün bir kuvve-i müsellaha îanesiyle (polis eşliğinde) tekrar eski yerlerine koyması şayan-ı hayrettir” ifadelerini kullandı ve yöneticileri mantıksızlıkla suçladı⁸³.

2.4. İkinci Meşrutiyet Döneminde Adana’daki Kulüplerin Asayiş Etkisi

İkinci Meşrutiyet’in ilanını müteakip hemen her yerde İttihat ve Terakki kulüpleri açıldı ve halk coşkuyla hürriyet kutlamalarına katıldı. İl ve ilçelerde asker, sivil aydınlar, bölgenin ileri gelenleri ve toplumun her seviyesinden insanlar bu kulüplere üye oldular⁸⁴. Adana’da Türk ve

⁷⁸Inan, s.30; Şanda, s.35.

⁷⁹Uğur Inan, *Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 30; Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemele Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, t.y.), 35.

⁸⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, C. 1, s.131.

⁸¹Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus’ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, (Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015), 183.

⁸² Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

⁸³ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

⁸⁴Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, (Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları,1995), 92.

Ermenilerden oluşan beş altı kişi İttihat ve Terakki Kulübü'nü birlikte kurdular. Üstelik farklı idealler beslemelerine rağmen aynı kulübe pek çok Ermeni de üye oldu⁸⁵.

Zamanla Adana'da bulunan İttihat ve Terakki Partisi Adana Şubesi üyeleri ile Meşrutiyet karşıtları arasında ortaya çıkan nüfuz mücadeleleri oldukça sertleşti. Bağdadizade Abdulkadir'in kurduğu Ziraat Kulübü, İttihat ve Terakki karşıtı faaliyetlerde önemli bir rol oynadı. İttihad-ı Muhammedi Fırkası da eski polis müdürü Zor Ali üzerinden Meşrutiyet karşıtı kampanyanın içerisine dâhil oldu. Zor Ali, Fedakân-ı Millet Cemiyeti vasıtasıyla bölge ileri gelenlerinin bir kısmının desteğini de elde etti. Bahsi geçen çekişmeler, şehirde var olan siyasi ortamı oldukça ağırlaştırdı⁸⁶. Yine İtidal gazetesinin 12 Eylül 1908 tarihli ikinci sayısında Meşrutiyet karşıtı bir cemiyet kurulacağı iddiası yer almakta, böyle bir girişimin beyhude olduğu ifade edilmektedir⁸⁷.

Azınlıkların da Adana'da çeşitli kulüpler kurduğu görülmektedir. Açılan kulüpler genelde Ermeni komitelerinin teşkilatlanma çalışmalarının bir ürünüydü. Bu kapsamda Ermeniler "Hınçaklıların Milli Lokali" adıyla bir kulüp tesis ettiler⁸⁸. Adana Olayları öncesinde şehirde Taşnaksudyun Cemiyeti de şube açtı. Cemiyetin şube müdürü Zakarya Bızdıkyan, Adana eşrafındandı ve şehrin en eski ailelerinden birine mensuptu. Diğer bir Ermeni örgütü olan Hınçak Cemiyeti'nin önde gelenleri ise Çalyan Karabet, Avadis Kelebekyan, Haykazun(?), Dişçi Aharun Efendiler idi. Karabet'in ifadesiyle bu şahıslar Adana'da itibar sahibi, kimseye zararı olmayan, Türk eşrafla ve devlet memurlarıyla iyi ilişkiler içerisinde bulunan kişilerdi⁸⁹.

Sonuç

Adana'da İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce de güvenlik problemleri mevcuttu. Şehrin otoriter valisi asayişin sağlaması için yoğun bir mesai sarf etti. Ancak yeni rejimin doğuşu şehrin sorunlarını hafifletmek yerine daha da ağırlaştırdı. İkinci Meşrutiyet öncesinde yaşanan asayiş problemleri ilk anlarda yaşanan sevinç gösterileri arasında geri plana düştü. Çünkü 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet'in yarattığı coşku birçok Osmanlı şehrinde sevinç gösterilerine neden oldu. Adana bu coşkunun hararetle yaşandığı yerlerden biriydi. Böylece şehirde yaşanan birçok sorunun çözüleceğine dair bir inanç ortaya çıktı. Yapılan gösteriler, unsurlar arasında yakınlaşma dikkat çekiciydi. Ziya Paşa gibi hürriyet kahramanlarının mezarları ziyaret edildi. II. Abdülhamit döneminde sürgüne gidenler geri döndü ve adeta kahraman gibi karşılandı. Eğlenceler, nutuklar eksik olmadı ve çeşitli kulüpler kuruldu. Bu kulüplerin bazılarında Müslim ve gayrimüslimler birlikte yer aldı.

Yaşanan coşkunun boyutu zamanla devlet otoritesini zaafa uğratacak duruma geldi. Büyük çoğunluk, meşrutiyeti canının istediği her şeyi yapmak olarak algılamaya başladı. Bu durumda şehir yöneticileri otorite kurmakta zorlandı. Devletin işleyişine İttihat ve Terakki adına müdahale edenler çoğaldı. Buna polis ve jandarmanın içler acısı hali de eklenince devlet otoritesi ayağa düştü. Şehirde duvarları süsleyen isimsiz yazılarda herkes bir diğerini tahkir etmeye ve iftirada bulunmaya başladı. Basında da devlet otoritesini sarsacak kadar vali ve diğer yöneticilere

⁸⁵Karabet, s.17.

⁸⁶ Kemal Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 16.

⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

⁸⁸ Muhammet Fırat, "Adana Ermeni Olaylarının Antakya Havalisine Etkisi", *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, (Antakya: 1997), 7.

⁸⁹Karabet, s.23.

muhafele edildi. Adana ileri gelenleri arasında yaşanan huzursuzluklar daha belirgin hale geldi ve ‘‘Sandalya Kavgası’’ denen olay patlak verdi. Bu durum şehirde huzur ortamının bozulmasında ve Türkler arasında birlik duygusunun zayıflamasında etkili oldu. Yine işçilerden ve umumhanelerden kaynaklı sorunlar daha gözle görülür bir hal aldı. İşçiler kumar, hırsızlık ve yankesicilik olaylarından dolayı mağdur oluyorlardı. Umumhanelerin bulunduğu mahallerden taşınıp sonra tekrar aynı yere getirilmesi rahat bir nefes aldığı düşünün halkı huzursuz etti ve gerginliğe neden oldu. Yaşanan coşku ve aşırılıklara zaten eskiden var olan asayiş sorunlarının da eklenmesi şehirde devlet otoritesini ortadan kaldırdı. Bütün bu gelişmeler şehirde etnik ve dini temelli çatışmaya zemin hazırlayan ortamın doğmasında küçümsenemeyecek bir etki yaptı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BEO, 535/40082, 17 Cemaziye’l-Evvel 1312 [16 Aralık 1894]

BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

BEO, 3535/265082, 2 Temmuz [1] 327 [15 Temmuz 1911]

BEO, 3621/271523, 7 Temmuz [1] 325 [20 Temmuz 1909]

BEO, 3535/265082, 29 Teşrin-i Evvel [1] 328 [11 Kasım 1912]

BEO, 3661/274536, 17 Teşrin-i Evvel [1] 325 [6 Kasım 1909]

Gazeteler

İtidal, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

İtidal, S.2, 30 Ağustos 1324 [12 Eylül 1908]

İtidal, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

İtidal, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

İtidal, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

İtidal, S.6, 6 Teşrin-i Sani 1324 [19 Kasım 1908]

İtidal, S.7, 4 Kânûn-ı Evvel 1324 [17 Aralık 1908]

İtidal, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

İtidal, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

İtidal, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

İtidal, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak1909]

İtidal, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

İtidal, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

İtidal, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

İtidal, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

- İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]
İtidal, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]
İtidal, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]
İtidal, S.21, 9 Şubat 1324 [22 Şubat 1909]
İtidal, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]
İtidal, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]
İtidal, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]
İtidal, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]
İtidal, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]
İtidal, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]
İtidal, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]
İtidal, S.37, 21 Nisan 1325 [4 Mayıs 1909]
İtidal, S.38, 25 Nisan 1325 [8 Mayıs 1909]
İtidal, S.43, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909]
İtidal, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]
İtidal, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]
İtidal, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

Telif Eserler

- “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, s.7-181.
Komisyon, *Adana İl Yıllığı 1967*, Adana: İpek matbaası, 1968.
Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi Matbaası, 1961.
Ayhan, Yusuf, *Çukurova Albümü I*, Adana: Kemal Matbaası, 1973.
Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 7. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
Cemal Paşa, *Hatırat*, yay. haz. Metin Martı, 5. Baskı, İstanbul: Arma Yayınları, 1996.
Çalyan Karebet, *Adana Vakası ve Mesulleri*, Dersaadet: 1325.
Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
Çiçek, Kemal, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.7-57.
Fırat, Muhammet, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya: 1997, s.1-25.
Günay, Nejla *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C. II, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, t.y..
- İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Ankara: TTK, 2014.
- Hayta, Necdet, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıldan Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Yayınevi, 2003.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, C. IV, 5. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, 5. baskı, çev. Ayda Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayınları, 1999.
- McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, 2. Baskı, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Tanör, Bülent, *osmanlı-türk anayasal gelişmeleri*, 11. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, 2004.
- Toros, Taha, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İstanbul: İsis Yayınları, 1996.
- Uçar, Ahmet, Kemal Erkan, Selman Soydemir, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz1909)*, C. 1, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul: Filiz Yayınevi, 1995.
- Ulutaş, Songül, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus: Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve Çevresindeki Sahillere Yapılmaya Başlanan Deniz Hamamları

Sea Baths Started Construct in Coasts of Istanbul and the Surrounding Area in the Ottoman Satate

Derya Geçili*

Öz

Türklerin dünyanın en temiz insanları olduğu bilinmektedir. Günlük yaşamlarında temizliklerine son derece düşkün olduklarından sık sık yıkanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde, Türk dünyasındaki bu temizlik bilincinin etkisi ile halkın faydalanabilmesi için sahil kenarlarına kapalı plajlar yapılmıştır. Deniz hamamı olarak adlandırılan kapalı plajlar hakkında nizamname hazırlanarak idareleri ile kullanılmaları kontrol altına alınmıştır. Bu nizamname ile deniz hamamlarının dışında denize girilmesi yasaklanarak sahil ve denizin kirliliğine engel olunmaya çalışılmıştır. Deniz hamamlarının inşaları ve idareleri ihale edilerek yaz başlarında kurulmuş ve sonbaharda ise kapatılmışlardır. Ayrıca, hamamların işletilmeleri amacıyla şirketler açılarak düzenli bir şekilde halkın faydalanmasına dikkat edilmiştir. Aşağıda, İstanbul ve çevresindeki deniz hamamlarının açılmaları ve işletilmeleri süreci anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deniz, Sahil, Hamam, Plaj, Şirket, İdare.

Abstract

It is known that Turks are the cleanest people in the world. As they were extremely fond of cleaning in their daily lives, they often felt the need to wash. In the Ottoman Empire, with the effect of the cleaning consciousness in the Turkish World, closed beaches were built for the public to benefit along the coastline. The regulations regarding the closed beaches called as the sea baths were prepared and their use and their administrations was taken under control. With this regulation, it was tried to prevent the pollution of the coasts and the seas by prohibiting entering the sea apart outside of the sea baths. The constructions and administrations of the sea baths were tendered in summer and closed in the autumn. In addition, the companies were opened to operate the baths to ensure the public was benefiting from the baths regularly. Below, the opening and administration of the sea baths in and around Istanbul is explained.

Keywords: Sea, Beach, Bath, Coast, Company, Administration.

* (Öğr. Gör. Dr. Derya Geçili); Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, degecili@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-1579-9578

Kaynak Gösterme: Geçili, D. " Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve Çevresindeki Sahillere Yapılmaya Başlanan Deniz Hamamları". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 5 (2019): 150-164.

Giriş

İnsan vücudunun temizlik amacıyla su, buhar veya gaz içine girmesine genel anlamda banyo denilmiştir. Su banyoları, soğuk su, sıcak su, deniz suyu ve maden suyu gibi içine bir takım faydalı maddeler bulunan sularla yapılmaktadır.¹ Eski uygarlıkların yaşamlarına bakıldığında ruhsal rahatlama ve vücut temizliği amacıyla banyo ve hamama ilgili oldukları görülmektedir. Hintliler Ganj, Asurlular Fırat, Mısırlılar Nil nehrinin mukaddes olduğunu düşünerek senenin bazı günlerinde bu nehirlerde yıkanır ve kendilerini günahlarından arınmış farz ederlerdi.² Museviler yine aynı gaye ile hamamlar yapmışlardı. Romalıların da deniz, nehir veya matbah yanında Lavatrina’da yıkandıkları bilinmektedir.³ Türk kültüründe ise yıkanma, zamanla yeni anlamlar kazanarak toplumsal bir alışkanlık olmuştur.⁴ Türklerin temizliğe oldukça önem verdiklerine dair bazı kanıtlar vardır. Pabuçlarını evlerine girmeden önce çıkarır, köpek, tavuk ve başka hayvanların, yemek yenilen yerlere girmelerine engel olurlardı. Anne ve babalarının özenle baktığı Türk bebeklerinin beşiklerinin altında delikler bulundurularak pis suyun akması sağlanırdı. Türklerin temizliğe düşkün olduklarının asıl önemli kanıtı ise hamamlardır. Hamamlar, suların hararet derecesine göre sıcak ve soğuk olmak üzere sınıflara ayrılmıştır. Sıcak hamamların suları santigrat hesabıyla 35-40 derecede olup sağlık ve temizliğe hizmet etmektedir.⁵ Sıcak su hamamlarından başka bir de günümüzde plaj, sahil olarak adlandırılan soğuk su hamamları yapılmıştır. “Derya hamamı” da denilen soğuk su hamamlarının hangi tarihte ortaya çıktığı bilinmemektedir. Soğuk su hamamlarının en çok tercih edilenleri sıfır derece ile yirmi derece arasında bulunan deniz hamamlarıdır.⁶

Osmanlı Devleti’nde çok eski tarihlerden beri denize girilmiş olsa da deniz hamamlarının ilk örneklerinin on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde Çardak İskelesi ile Salıpazarı ve Kumkapı sahillerinde açıldığı tahmin edilmektedir.⁷ İstanbul, Karadeniz ile Marmara denizi arasındaki akıntılar ve akşamüstleri esen rüzgârların etkisiyle deniz hamamları için dünyanın en güzel yerlerinden biri olmuştur. Ayrıca, Marmara denizi birçok toprak ve iklimle temas eden rüzgârlar vasıtasıyla oluştuğu için deniz suyu, az çok maden sularına benzerlik göstermiştir. Bu yönü ile İstanbul’da deniz banyosu adeta bir çeşit maden suyu banyosu anlamına gelmiştir.⁸ İstanbul’da beldelerin nüfus yoğunluğuna göre hamamların sayısı da zamanla artmaya başlamıştır. Bazı mahallerde erkekler ve kadınlara mahsus ayrı ayrı deniz hamamları açılrsa da bazı mahallerde bir gün içinde sabah erkeklere, öğleden sonra ise kadınlara tahsis edilen hamamlar olmuştur.

¹ Doktor Hanri Duvil, Yanbolulu Mustafa Şevki, *Deniz Hamamları*, Hıfz-ı Sıhha Kütüphanesinden, İzmir 1324 (1908), s.11.

² Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 9.

³ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s.10.

⁴ Elif Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.1.

⁵ Metin And, *Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi*, *Ulusal Kültür Dergisi*, Sayı 5, 1979, s. 8.

⁶ Korvet Tabibi Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *Deniz Hamamları ve Denizde Banyo, Banyoların Tesirât-ı Şifâiye ve Kavâidi Sıhhiyesi İstihâmının Sûreti İcrâsındaki Şerâit-i Sıhhiye*, Ay Yıldız Matbaası, İstanbul 1334 (1916), s. 6. Soğuk su banyoları sıfır derece ile 25 santigrat derece, ılık su banyoları 25 ile 30 santigrat derece, sıcak su banyoları 30 derece ile 40 santigrat derece arasında olmaktadır.

⁷ Mustafa Armağan, *Gündelik Hayatın Renkleri*, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 14.

⁸ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Ale’l-Cildiye ve Efrenciye Muallimi Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları (Kimler Girebilir?)*, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1310 (1893), s. 12.

İstanbul'da deniz hamamları hakkında nizamname ve layihalar hazırlanarak halkın faydalanabilmesine dikkat edilmeye çalışılmıştır.⁹

1. Deniz Hamamlarının Özellikleri

Yüzyıllardır insan sağlığının dışarıdan gelen zararlı tesirlere karşı korunabilmesi için deniz suyu ve havasından faydalanılmaktadır.¹⁰ Deniz havası, kara havasından daha saf ve temiz olmakla beraber vücut kuvvetini ve iştahını artırmaktadır. Denize girilir girilmez soğuk su, damarlar, sinirler ve cilt üzerine tesir ederek bütün bedende bir titreme ile ürperme meydana gelir. Bu durum kanın, soğüğün tesiri altında bedenden merkeze hücumundan kaynaklanmakta ve genel bir soğukluk hissi ortaya çıkmaktadır. Bir süre sonra kan yavaş yavaş merkezden çevresine hücum etmeye başladığı için nabız ve teneffüs kötüleşerek rengi uçmuş olan ciltte ise kızarma meydana gelir.¹¹ Bedenin her noktasında el ve ayak parmaklarına kadar giden kanın soğuk suyun tesiriyle merkeze gitmesi, cildin soluk bir renk alması durumuna amel aksiyon tesir denilmektedir.¹² Soğuk su ile vücutta rahatlık hissi ortaya çıkar. Ancak, deniz hamamlarının halk sağlığına aykırı ve tehlikeli yönleri de vardır. Burada yıkanıp dışarıya çıkıldığı zaman özellikle kış mevsimi ise soğuk algınlıkları, zatürre gibi hastalıklar görülebilir. Çünkü hem soğuk su ve hem de soğuk hava, bedeni olumsuz yönde etkileyebilir. İnsanların zarar görmemeleri için denizin sabit bir sıcaklıkta bulunduğu zamanlarda uygun kıyafetleri tercih etmeleri gerekir.¹³ Diğer önemli konu ise taharet ve nezafet için girilen deniz hamamlarında ölüm olaylarının yaşanabilmesidir. 1900'lü yıllarda denize girme mevsimi geldiği zaman gazetelerin ilk sayfalarında vefat kelimesine çok fazla rastlanırdı. Bunun en önemli nedeni maddi durumu iyi olmayanların ve çocukların açıkta ve güvenli olmayan sahillerde denize girmeleridir. Böylece, boğulmalar ile hava cereyanından dolayı soğuk algınlıkları oluyor, ayrıca açıkta denize girenlerin elbise ve paraları çalınıp zor durumda kalabiliyorlardı.¹⁴

2. İstanbul'da Deniz Hamamlarının İnşa Edilmeleri

Deniz hamamlarının halkın rahatlıkla ulaşabileceği merkezi yerlerde bulunması gerektiğinden bu gibi mahaller oldukça sınırlı olmuştur. Deniz hamamları için sahil ve kumsalın berrak, düz ve geniş, rüzgâr ile güneşin etkisinin az olduğu, derinlik, sazlık, kayalık ve deniz akıntısının olmadığı yerler tercih edilmiştir. Ayrıca, deniz suyunun ve sahilin oldukça temiz olmasına da önem verilmiştir. Bunun en büyük nedeni lağımın denize dökülmesi sonucunda çöp ve pisliğin denizi ve sahili kaplamasından kaynaklanıyordu.¹⁵ Denizin insan vücudunda meydana getireceği etkilerle birlikte sahil ve limanlardaki deniz sularına karadan dökülen nehir, sel, bulaşık ve lağım sularından dolayı zararlı bakteriler ortaya çıkabiliyordu.¹⁶ Denize karışan bu zararlı maddeler ve bakteriler sonucunda dizanteri, kolera, tifo gibi bir takım bulaşıcı hastalıklar da etrafa yayılabiliyordu. Bu

⁹ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰ Doktor Esad Arif, *Hamam ve Usûlü İstihâm*, Mehran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 4.

¹¹ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 43

¹² Selahattin Ali, *a.g.e.*, s. 14.

¹³ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴ Selahattin Ali, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁵ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 48

¹⁶ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 46

gibi yerlerde değil deniz hamamı inşa etmek ikamet edilmesi dahi uygun değildi. Bunun için tabiiler ve genel sağlık müfettişleri, hamam yapılacak yerlerde incelemeler yapıyorlardı.¹⁷

Gerek deniz havası ve gerekse deniz banyosunun sağlık için faydalı olmasından dolayı İstanbul sahillerinde deniz hamamlarının açılmasına karar verilmişti.¹⁸ Bunun için Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından deniz hamamları hakkında bir layiha hazırlanmıştı.¹⁹ Deniz hamamları açılırken dikkat edilmesi gereken sağlık konuları ve alınması gereken önlemler bu layihada açıklanmıştı. Böylece, İstanbul sahilleri kontrol altına alınarak deniz hamamları dışında denize girilmesi yasaklanıyordu.²⁰ Ayrıca, halkın sağlıklı bir şekilde denize girebilmesi için deniz hamamlarının nerelere açılmasının uygun olduğu hakkında incelemeler yapılmıştı. İstanbul'da küçük Ayasofya civarında, Kumkapı ile İki Kapı arasında ve Samatya'da halk denize girebiliyordu. Fakat bu mevkilerdeki lağımlar, tamamen denize döküldüğü için denizi çok kirli bir hale getiriyordu. Ayrıca, şiddetli lodos görülmesi de halkın sağlığını tehdit eden diğer bir konuydu. Yedikule ve Makriköy çevresindeki lağımlar uzaklara aktığı için bölge oldukça temiz, deniz kenarı da kumsaldı.²¹ Haliç sahili ise deniz hamamı için uygun bir yer değildi, sular oldukça kirli olduğundan çeşitli hastalıklar görülüyordu. Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında Üsküdar'ın Balaban, Çubuklu, Kanlıca, Göksu tarafları yerleşime elverişli olmadığından deniz hamamlarına izin verilmemişti. Kadıköy dışında Maltepe'ye kadar olan diğer sahiller sağlık şartlarına uygundu. Rumeli sahilindeki Beşiktaş, Ortaköy, Bebek ve İstinye koyları ise hamamlar için uygun yerler değildi. Boğaziçi sahilinde deniz hamamına ihtiyaç duyulursa Arnavutköy tarafına yapılabilirdi. Adalar, hem hava değişikliği hem de temiz olmasından dolayı deniz hamamı için oldukça müsait bir mahaldi.²²

Bu incelemeler sonunda Ortaköy, Kabataş, Üsküdar, Çengelköy, Tarabya, Yeniköy, Salı Pazarı, Davud Paşa, Çatladıkapı, Yenikapı, Ahırkapı, Üsküdar, Ayazma İskelesi, Heybeliada, Kuleli, Beykoz, Yeni Mahalle, İstinye, Kuruçeşme, Kumkapı, Samatya, Mukri Köy ve Ayastefanos'ta biri erkeklere ve biri de kadınlara mahsus olmak üzere ikişer ve Moda Burnu, Beylerbeyi, Eski köprü, Paşabahçe ve Hamam iskelesinde yalnız erkekler için birer tane Liman İdaresi tarafından hamam yapılmasına karar verilmişti. Bir süre sonra deniz hamamlarından Türk halkının oldukça memnun kalması üzerine sayıları çoğalmaya başlamıştı. İstanbul, Kadıköy ve boğaz içinde sahillerin uygun yerlerinde erkek ve kadınlara ayrı olmak üzere yirmi bir adet hamam inşa edilmişti.²³ Böylece hamamların dışında kıyılarda denize girilmesi kesinlikle yasaklanıyordu. Deniz hamamlarının nizama uygun bir şekilde inşaları yapıldıktan sonra bir veya iki sene için idareleri şehremâneti tarafından ihale edildi. Böylece, nizamname ve talimatnamelere uygun bir şekilde ve verilen ruhsata göre işletilmeye başlamışlardı.

¹⁷ Celal İsmail, *Deniz Havası ve Hamamları*, Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatıyla Tab' Olunmuştur, İstanbul Sultan Hamamı, 1317 (1902) s. 6.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet (ŞD), No: 675/43-1, Tarih: 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871).

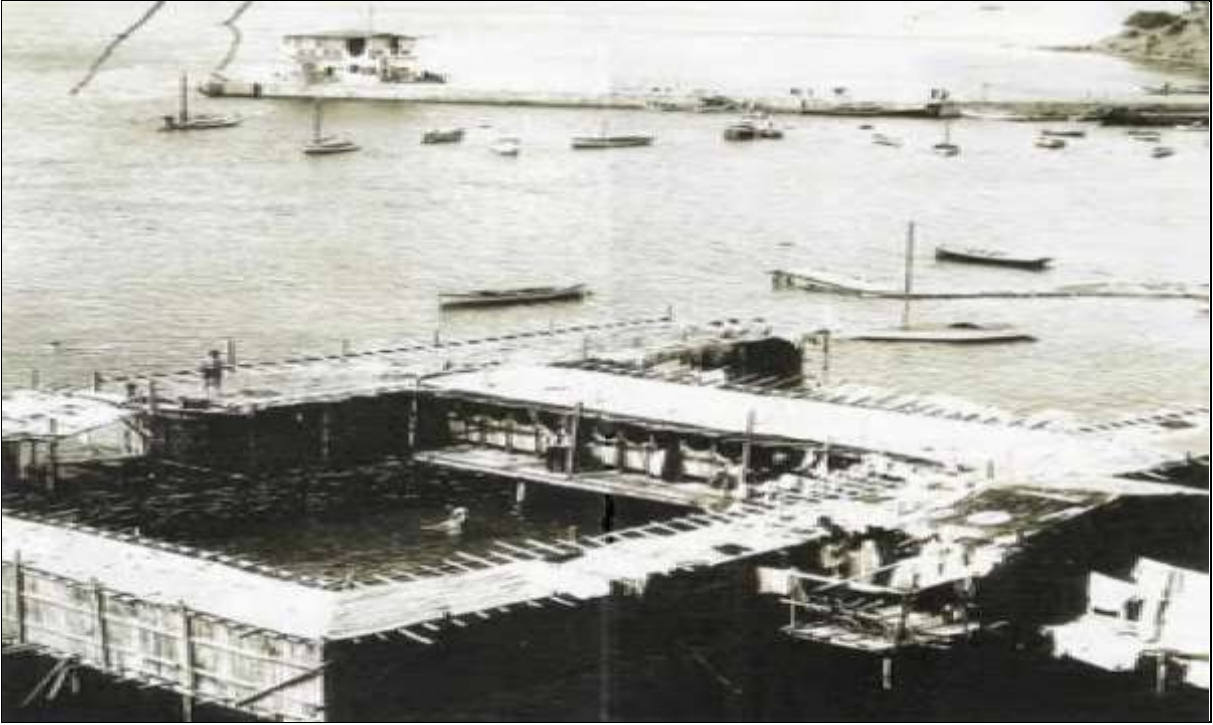
¹⁹ Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Limanlar, No: 9/34.

²⁰ BOA, ŞD, 675/43-2.

²¹ Selahattin Ali, *a.g.e.*, s.44.

²² Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 45.

²³ BOA, ŞD, 675/43-15, 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871).

Resim 1: Deniz Hamamı²⁴

İstanbul ve çevresine deniz hamamı yapılacak mahaller her sene inşasından iki ay önce belediye idareleri tarafından gazetelerle ilan edilirdi.²⁵ Belediye idareleri, deniz hamamlarının inşası için hazırlanan haritalara riayet etmek zorundalardı. Örneğin; deniz akıntısının çok fazla olduğu sahillerde deniz hamamlarına izin verilmiyordu. Taşlık, uçurum bulunan ve dört kademden²⁶ fazla derinliği olan yerlerde deniz hamamlarının havuzları ızgaralı ve güvenli olmalıydı.²⁷ Deniz hamamlarının deniz akıntısı olan sahillere yapılması da yasaktı. Deniz hamamları, suya dayanıklı çürümez keresteden ve yaz mevsimi sonunda bozulup toplanacak şekilde yapılıyordu. Mevsimine göre hamamların bozulup kırılan keresteleri değiştirilirdi.

Deniz hamamları büyüklüğüne göre üç çeşit oluyordu. Umum ya da genel halk hamamlarının boyları kırk ve genişlikleri yirmi dört metre idi. Bu hamamların otuz adet loca, havuzun etrafında ve locaların önünde gezinti yerleri ve kahvehaneleri bulunuyordu. Diğer deniz hamamlarının boyu otuz iki ve genişlikleri yirmi iki metre olup özel olarak yirmi adet loca, bir kahvehane ile erkek ve kadınlar için ayrı tuvaletleri bulunuyordu.²⁸ Bu hamamlardan Kadıköy, Büyükdada ile Büyükdere'de ikişer tane inşa edilmişti. Üçüncü deniz hamamlarının havuzlarının boyu on sekiz ve genişlikleri ise on arşındı.²⁹ Deniz hamamlarının bir tarafı İstanbul'a, diğer tarafları ise boğaz içine doğru bakıyordu.³⁰ Hamamların akıntılı bir mahale yapılabilmesi için bir tarafının derinliği

²⁴ www.aura-istanbul.com.tr.

²⁵ BOA, ŞD, 675/43-5.

²⁶ 1 Kadem: 30,38 cm.

²⁷ BOA, ŞD, 675/43-4.

²⁸ BOA, ŞD, 675/43-16.

²⁹ BOA, ŞD, 675/43-18.

³⁰ BOA, ŞD, 675/43-25.

iki arşın, diğer tarafının ise altı arşın olup kenarlarındaki parmaklıkların da iki arşın derinliği bulunması gerekiyordu.³¹

2.1. İdareleri

Şehremâneti tarafından deniz hamamlarının idaresi ve diğer konularla ilgili Tıbbiye Mülkiye Nezareti tarafından düzenlenen nizamnamenin yeterli olmadığına dair Şura-yı Devlet'e yazı gönderilmişti.³² Bu yazıda deniz hamamlarının tesisi, idaresi, giriş ücreti ile hamamların dışında denize girilmesine engel olabilmek için alınacak tedbirler hakkında etraflı bir nizamname hazırlanması talep ediliyordu.³³ Tıbbiye-yi Mülkiye Nezareti tarafından bu konuda incelemeler yapılarak deniz hamamları hakkında düzenlemeler yapılmasına karar verildi.³⁴ Deniz hamamlarının tesisi, idaresi ve diğer konularla birlikte belediye idareleri tarafından karşılanması gereken ihtiyaçlar hakkında on iki maddelik yeni bir nizamname hazırlanmıştı.³⁵ Bu nizamnamede sonradan bazı değişiklikler yapılarak uygulamaya konulmuştu.³⁶

Deniz hamamları, kurallara uygun şekilde inşaları tamamlandıktan sonra idareleri bir veya iki sene kadar şehremâneti tarafından açık artırma ile taliplere ihale edilirdi. Umumi deniz hamamları bazı yerlerde birer ve bazılarında ise ahalinin sayısına göre biri kadınlar diğeri erkekler için olmak üzere iki tane inşa ediliyordu. Bazı hamamlara sabahları saat üçe kadar erkekler, üçten dokuza kadar kadınlar ve dokuzdan sonra da yine erkekler kabul ediliyorlardı. Ancak, hamam vakitleri belirli olsa da adaba aykırı bir takım hal ve hareketlerin meydana gelmesi de mümkündü. Bu nedenle kadınların denize girebileceği uygun yerlerde hamamların mutlaka iki tane açılması uygun bulunmuştu. Sadece kadın ve erkekler için ayrı bir şekilde hamamların birbirlerinin seslerini işitmemeleri için birbirlerinden oldukça uzakta olmaları gerekiyordu.³⁷ Deniz hamamlarında özel localarda denize girenlerden deniz takımlarını ister hamamdan alsın isterse almasın üç akçe, genel deniz hamamlarında ve hamama ait banyo takımını kullananlardan iki ve kendi hamam takımını kullananlardan birer kuruş alınırdı. Sadece, subaylar, mülazım yüzbaşılar ile küçük çocuklar bu ücretlerin yarısını, çavuş ve askerler ise onar para ödüyorlardı.³⁸

Deniz hamamlarına görevlendirilen mübaşirler, kadın ve erkeklerin buldukları yerleri kontrol altında tutuyorlardı. Bu görevlilerin maaşları doğrudan deniz hamamları hasılatından karşılanırdı. Bu mübaşirler, deniz hamamlarında güvenliği sağlanması sırasında meydana gelen tehlikeleri gerekli yerlere bildiriyorlardı.³⁹ Her bir hamam için maaşları hamamların gelirlerinden ödenmek üzere şehremânetinden bir de çavuş görevlendiriliyordu. Bunlar, hamamda kurallara, genel adaba aykırı hal ve hareketler meydana gelmemesine çalışırlardı.⁴⁰ Hamamlarda kullanılması için numuneye uygun olarak kısa don, peştamal, çamaşır, havlu, örtü bulundurulmuş, lüzumu kadar giyinme ve soyunma (loca) yerleri yapılmıştı. Hem peştamalları giyinmeyi ve çıkarmayı öğretmek hem de yüzme bilmeyenlere yardımcı olmak üzere bir de yüzme muallimi

³¹ BOA, ŞD, 675/43-19; Deniz hamamlarının boyu ve genişliği ile değişiklikler yapılabilirdi.

³² BOA, ŞD, 675/43-13.

³³ BOA, ŞD, 675/43-6, 11 Zilhicce 1289 (9 Şubat 1873).

³⁴ BOA, ŞD, 675/43-10.

³⁵ BOA, ŞD, 675/43-9.

³⁶ BOA, ŞD, 675/43-8, 6 Safer 1287 (8 Mayıs 1870).

³⁷ BOA, ŞD, 675/43-21.

³⁸ BOA, ŞD, 675/43-17.

³⁹ BOA, ŞD, 675/43-23.

⁴⁰ DMA, Envanteri (Env), 1901-50, ŞUB-53/96-B, 24 Şevval1318 (14 Şubat 1901).

görevlendiriliyordu. Deniz hamamlarında yaşanabilecek boğulma tehlikelerine karşı bütün görevliler, kontrollü hareket ediyorlardı.⁴¹ Deniz hamamlarında çeşitli yiyecekler ve meyve suyu, limonata gibi meşrubatlar satılabilirdi. Ancak, deniz hamamları nizamnamesinin on ikinci maddesine göre alkollü içecekler ve zararlı yiyeceklerin satılması kesinlikle yasaktı. Sarhoş ve edepsiz şahıslar, hamamlara kabul edilmiyor ve denize girmelerine asla izin verilmiyordu. Bu kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda konu hakkında hemen cezai işlemler başlatılırdı.⁴²

Denize girmek için kullanılan elbiselerin insanları serin tutması gerekirdi. Osmanlı erkekleri, denize girmek için kullandıkları peştamalların sıkı olması nedeniyle deniz suyu ile doğrudan temasta bulunulurdu. Kadınların, denize bir örtü ve kostüm ile girmeleri uygun bulunduğu için bunlar ceket ile don giyerlerdi. Böylece, kadın cildinin inceliği nedeniyle kadınların bir yosun veya herhangi bir şeyden etkilenmemesine çalışılırdı. Her nerede olursa olsun halk mevsiminde denize girmeğe mahsus olan mayolarını hazırlayarak hamamlara gitmeye başlardı. Deniz banyosu yapacak kimse mevsimine göre hareket etmeliydi. Kış mevsimine nispeten doğal olarak sıcak mevsimler, denize girmeğe daha müsaitti. Kışın deniz suyu çok soğuk olduğu için hastalığa yakalanma olasılığı daha fazlaydı. Haziran ayının on beşinden başlayarak Eylül ayının sonuna kadar devam eden süre denize girmeğe en müsait zamanlardı. Bu zamanlarda ortalık ısındığından denizden istifade edilebilirdi. Temmuz ayında hava ve deniz suyu iyice ısınmağa başlayarak Ağustos'ta ise hararet son dereceyi buluyordu. Eylül ayında hararet yavaş yavaş azalarak sular soğumağa başlardı. Senenin en sıcak mevsimi ortalama olarak 60, 70 günden ibaret olduğundan deniz banyosu da bu zamanlarda yapılırdı.⁴³

2.2. İstanbul Hususi (Özel) Deniz Hamamları (Havuzlar)

Boğaz içi ve diğer mahallerdeki yalıların yanına veya önüne yapılacak özel deniz hamamları için kereste ve diğer malzemelerle ilgili bir sınırlama getirilmemişti. Özel deniz hamamlarını herkes istediği ve talep ettiği şekilde yapabiliyordu. Sadece, deniz hamamlarının tabanlarına mutlaka tahta döşenerek dört tarafında parmaklığı bulunduğu halde bir buçuk arşından fazla derinlikleri olmayacaktı. Yalılarına mahsus hamamların derinliği, iki buçuk kademden fazla olup kumluk yerde olmamaları halinde ise genel hamamlar gibi altlarında ızgara bulunması şarttı. Bu hamamların, şehremânetine bildirilerek kurallara uygun olarak inşa edildiklerine dair ruhsat tezkeresi almaları zorunlu tutulmuştu.⁴⁴ Bu kurallara uygun olarak inşa edildikleri takdirde ruhsatları hemen veriliyordu. Ancak, kararlara aykırı davranarak uygunsuz bir şekilde hamam inşa edenlerden para cezası alınarak, aynı zamanda nizamaya aykırı hareket ettikleri için haklarında dava açılırdı.⁴⁵ Kurallara uygun olarak yapılan hamamların mahalleri, sayıları ve çeşitleri;

İstanbul Deniz Hamamları	Erkek	Kadın
Kadıköy	1	1
Büyükkada	1	1
Büyükdere	1	1
Beşiktaş	1	1

⁴¹ BOA, ŞD, 675/43-7.

⁴² BOA, ŞD, 675/43-24.

⁴³ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁴ BOA, ŞD, 675/43-20.

⁴⁵ BOA, ŞD, 675/43-12.

Salaçka	1	1
Beylikte	1	1
Kabataş	1	1
Moda Burun	1	-
Üsküdar	1	1
Beylerbeyi	1	-
Çengelköy	1	1
Tarabya	1	1
Yeni Köprü	1	1
Eski Köprü	1	-
Çatladı Kapı	1	1
Yeni Kapı	1	1
Ahır Kapı	1	1
Üsküdar Ayazma İskelesi	1	1
Heybeliada	1	1
Kuleli	1	1
Beykoz	1	1
Yeni Mahalle	1	1
İstinye	1	1
Kuru Çeşme	1	1
Kumkapı	1	1
Samatya	1	1
Hamam İskelesi	1	-
Makri Karyesi	1	1
Ayastefanos	1	1
Ortaköy	1	1
Salı Pazarı	1	1
Paşabahçe	1	-
Davud Paşa	1	1
Toplam	53	

Tablo 1: İstanbul’da Açılan Erkek ve Kadın Hamamları

2.3.Deniz Hamamları Envaim Şirketi

Rüsum-ı Belediye Kanunu’nun dördüncü maddesine göre yıkanma yerlerinin inşa edilebilmesi için belediyeden ruhsat alınması gerekiyordu.⁴⁶ Ayrıca Deniz Hamamları Nizamnamesinin birinci maddesine göre bunların inşa, idare ve açık artırma ile satılabilmesi hakkı

⁴⁶ BOA, DH.UMVM, 89/12-3-1.

da şehremânetine aitti.⁴⁷ İstanbul’da sıcak ve soğuk su hamamları ile deniz banyoları için⁴⁸ gerekli yerleri kiraldıktan sonra inşa etmek ve işletmek üzere İttifak-ı Alyans Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi kurulmuştur.⁴⁹ Antuvan Abdullah Efendi ile David Vilademir Mirmiroğlu Efendi tarafından işletilecek deniz hamamı için izin alınması gerekiyordu.⁵⁰ Osmanlı Envaım Şirketinin Nizamnamesi, şehremâneti tarafından incelenerek deniz hamamı için ruhsat verilmesi uygun bulunmuştu.⁵¹ Şirket, sıcak ve soğuk su genel deniz hamamları nizamnamesine uygun olarak hazırladıkları layihalarını şehremânete sunmuştu.⁵² İttifak-ı Alyans Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnamesi, belediye encümeni tarafından incelenerek 26 Haziran 1922 tarihinde kabul edilmiştir.⁵³

2.4.I. Dünya Savaşından Sonra Florya’da Açılan Deniz Hamamı

I. Dünya Savaşı’ndan sonra İtilaf Devletleri tarafından İstanbul işgal edilmişti. İtilaf Devletleri, işgal sırasında askerlerini ülkelerinden çok uzak topraklarda tutabilmenin yollarını aramışlardı. Kısacası, İtilaf Devletlerinin askerlerin gönüllerini avutacak bazı yollar bulmaları gerekiyordu. Aynı zamanda Milli Mücadeleye başlayan Türk ordusunu manevi olarak da imha etmek istemişlerdi. Böylece, kadın ve erkeklerin beraber denize girebilmeleri için Florya’da deniz hamamı açıldı. Milli Mücadele sırasında deniz hamamında işgal kuvvetlerinin askerleri ile kadınlar karışık olarak denize girmişlerdi. Florya deniz hamamı, işgal boyunca açık kalmış ama İtilaf Devletleri, Türk topraklarını terk ederetmez bu deniz hamamı hemen kapatılmıştı. İtilaf Devletlerinin Türk topraklarını tamamen terk etmesinden sonra deniz hamamının tekrar açılması için bazı çalışmalar yapılmıştır. Buna engel olmak için eski kaymakam vilayete müracaat etmiştir. Ancak, hamamın tekrar açılacağı gazetelerde yayınlanarak ilan edilmiştir. Sadece, erkeklerle birlikte denize girmek istemeyen kadınlar olduğu için ayrı bir deniz hamamı açılması talep edilmiş fakat yeni açılan hamam yine hem kadın hem de erkekler için olmuştur.⁵⁴

2.5. Bahriye Mektebi için Yapılan Deniz Hamamı

Bahriye Mektebi talebelerinin yaz mevsiminde yıkanabilmeleri amacıyla deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Bu hamam, mektep içinde öğrencilerin soyunup giyinebilmeleri için otuz kadar loca ile büyük bir havuzdan oluşacaktı. Hamamın inşası ve teferruatı görüşüldükten sonra hemen inşaata başlanması hakkında Bahriye Nezareti tarafından inşaat müdüriyetine emir verilmişti. Bu emir üzerine Bahriye Mektebi Müdürü deniz hamamının inşa edilmesi için hazırlıklara başladı. Ancak deniz hamamı yapılabilmesi için mektebin deposunda uygun keresteler bulunmuyordu. Bu kerestelerin hemen tedarik edilebilmesi için çok fazla paraya ihtiyaç vardı. Bir süre sonra hamam için gerekli hazırlıklar yapılarak inşaata başlanmıştır.⁵⁵

Bahriye Mektebi’nin deniz hamamında muallimler, talebeleri suya alıştırarak yüzme öğretirlerdi. Denizci talebelerin çeşitli yüzme şekillerini bilmeleri zorunlu tutulmuştu. 24 Ağustos

⁴⁷ BOA, DH.UMVM, 89/12-7-1, 26 Zilhicce 1340 (20 Ağustos 1922).

⁴⁸ BOA, DH.UMVM, 89/12-1-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921).

⁴⁹ BOA, DH.UMVM, 89/12-3-2.

⁵⁰ BOA, MV, 224/142-1-1, 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912).

⁵¹ BOA, DH.UMVM, 89/12-5-1.

⁵² BOA, DH.UMVM, 89/12-2-1.

⁵³ BOA, DH.UMVM, 89/12-6-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921).

⁵⁴ Sebilür Reşad, “Deniz Hamamı”, C. 24, 24 Temmuz 1340 (24 Temmuz 1924), s. 168-169.

⁵⁵ DMA, Bahriye Nezareti (BN), 85/1717-176, 9 Safer 1333 (27 Aralık 1913).

1913 tarihinde Bahriye Mektebi deniz hamamının tamiri düşünülmüştü. Tamir ve bakım masrafı olarak 19.494 kuruşa ihtiyaç duyulmuştu. Ancak, mektep hazinesinin maddi darlık ve sıkıntılar nedeniyle tamir parası karşılanamamıştır. Bu nedenle hamamın tamiri konusunda Maliye Nezaretinden yardım talep edilmiştir. Talebelerin yıkanması ve sağlıklarının korunabilmesi için bu talep kabul edilerek deniz hamamı masrafı tamamen karşılanmıştır.⁵⁶

3. Deniz Hamamları İçin Yapılan Diğer Çalışmalar

Haliç'in çeşitli mahallerinde denize girildiği için bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkabiliyordu. Bu nedenle denize girilmesine dair bazı yasaklar getirilmiş ancak engel olunamamıştı. Üsküdar ve Kumkapı taraflarıyla diğer zorunlu mahallerde Tersane-i Âmire tarafından deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Bu hamamların Tersane-i Âmire tarafından inşaları mümkün olmazsa Zaptiye Nezareti tarafından yaptırılacakları düşünülmüştü. Hamamlar, Zaptiye Nezareti tarafından yapılacak olursa bütün gelir de oraya bağlanırdı. Hamamlar hakkındaki bu durumun incelenerek hemen karar verilmesi ve Başvekâlete durumun bildirilmesi talep edilmişti. Deniz hamamlarının, Tersane-i Amire tarafından yapılması hazinenin menfaatlerine oldukça uygundu, sadece yaz mevsimi bitmek üzere olduğu için hamamların bir sonraki sene yapılmasına karar verilmişti.⁵⁷

3 Mart 1894 tarihinde Tersane-i Âmire tarafından hamam için gerekli malzemeler, Taşçı esnafından Ahmet Ağa'ya ihale edilmişti. Ahmet Ağa, hamamlara dönecek malzemeler için imalat komisyonundan 15.270 kuruş talep etmişti. Tersane-i Amire hamamlarının bazı mahalleri kontrata bağlı olmadan inşa ediliyordu. Hamamlar için kullanılacak bazı malzemeler hesaba dahil edilmemişti. Ahmet Ağa, hamamların inşası için kullanılan malzemeleri hesapladıktan sonra Bahriye Muhasebesine havale etmişti.⁵⁸ Tersane-i Âmire tarafından yeniden inşasına başlanan hamamlarda istihdam olunan ustalarla malzemeler için 1136 kuruş ödenmesine karar verilmişti.⁵⁹

Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'nin 18 Şubat 1896 tarihli yazısına göre; köprüye bağlı deniz hamamları bundan sonra ihale yapılmadan şehremânetin görevlendireceği memurlar tarafından idare edilecekti. Ayrıca, hamamların hasılatı tamamen iane için oluşturulan komisyona teslim olunacaktı.⁶⁰ Konunun şehremânete yazılı olarak bildirilerek ve Şura-yı Bahriye Dairesi, Bahriye Muhasebesi ve Tersane-i Âmire memurlarına havale edilerek uygun bir memurun tayin edilmesine karar verilmiştir.⁶¹

20 Haziran 1914 tarihinde deniz hamamlarının inşa edilmeleri için sahillerin düzenlenmesi hakkında Dahiliye Nezaretine yazı gönderilmişti.⁶² Bunun üzerine Şarköy kaymakamlığı tarafından da Şarköy limanında bir deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Ancak, Şarköy liman reisi deniz hamamı inşası için belirlenen iskeleye kayıkların yanaştığını bildirmişti. Balıkçılar ve diğer denizciler zor durumda kalabilirlerdi.⁶³ Liman Talimatnamesinin yirmi ikinci

⁵⁶ DMA, BN, 329/11085-115, 29 Temmuz 1329 (11 Ağustos 1914).

⁵⁷ DMA, Env, ŞUB-36/200-A, 8 Muharrem 1278 (16 Temmuz 1861).

⁵⁸ DMA, Şura-yı Bahriye (ŞB), 417(203)-170a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).

⁵⁹ DMA, ŞB, 444 (2330)-4a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).

⁶⁰ DMA, ŞB, 486/8a, 6 Şubat 1311 (18 Şubat 1896).

⁶¹ DMA, ŞB, 486 (2374)-8a: 1896) 3 Ramazan 1313 (17 Şubat 1896).

⁶² DMA, MB, 809/177, 4 Haziran 1330 (17 Haziran 1914).

⁶³ DMA, ŞUB-53/B-97-A, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914).

maddesine göre böyle bir konu hakkında liman reislerinin de imzasının olması zorunlu tutulmuştu. Böylece, Şarköy limanına deniz hamamı inşa edilmesine izin verilmemiştir⁶⁴

3.1.İstanbul Sahiline Açılan Kum Hamamları

Sıcak deniz kumu, deniz sahilinde bulunan ve güneşin şiddetli hararetiyle ısınan ince kumdur. Kendisine mahsus kokusu olup içeriğinde ise iyot gibi maddeler bulunmaktadır. Bazı şartlara uygun bir şekilde hareket edildiği takdirde romatizma ve benzer hastalıklarda fevkalade şifalı bir etkisi vardır. Sıcak hava ve kuru kum, vücut ağrılarına karşı oldukça etkili olmaktadır. Özellikle, karın bölgesi ve bağırsak sorunları ile romatizma, felç ve bacaklardaki ağrılar için sıcak kum kullanılabilir. Bunun için banyo yapılacak kum çukurunun ara sıra deniz suyuyla ıslanabileceği bir yerde olması gerekirdi. Böyle olmadığı takdirde iyi bir sonuç alınmıyordu. Banyo yapılacak çukurlar, birkaç saat önce hazırlanarak güneşin tesiriyle mümkün olduğu kadar ısınması sağlanırdı.⁶⁵ Bu banyo bittikten sonra hasta kısmen soyunarak yalnız başını güneşten muhafaza etmek için şemsiye veya bir örtü ile kapattıktan sonra güneşin tesirini alabilmesi için bütün vücudu kum ile örtülerek en az on dakika bekletilirdi. Hastanın kum banyosuna alınması için bir tabip veya mütehasısın da onayının alınması zorunlu tutulmuştu. Sıcak kumun etkisiyle kısa zamanda bütün beden terlemeye başlar, bu durum hastayı oldukça yorgun bir halde getirirdi. Bu tedavi özellikle romatizma ile felçlerde etkili olmuştur.⁶⁶

Sıcak deniz kumu banyolarından oldukça istifade edilmiştir. Örneğin; İngiltere’de Britanya sahillerinde köylüler tarafından birçok hasta, güneşte ısınan deniz kumu banyosu ile tedavi edilmiştir. Araplar, sahranın kumunda bir çukur kazar, kızgın güneşin altında kuru ve sıcak kuma çenelerine kadar gömülürlerdi. Bir süre sonra vücutları ter içinde kalır ve ağrılarından kurtulurlardı. Fransa’da ise Kuruvazik’de hastalar için bir teknenin içi kuru kum ile doldurulur ve teknenin sıcaklığı da artırılırdı. Kuma giren hastaların ağrıları yavaş yavaş azalmaya başlar ve sağlıklarına kavuşurlardı. Avrupalı Devletlerin yaptığı bu tedavi usulü Osmanlı Devleti tarafından da yapılmıştır. Karadeniz sahillerinde bulunan Şile, Erikli ve Bartın gibi birçok mahallerde deniz kumu banyoları yapılırdı. İstanbul Sarıyer’de Kilos sahilinde yaz aylarında deniz kumuna girilmiştir. Deniz kıyısında kuma derince bir çeşit mezar kazılarak hasta bu kumun içine yatırılırdı. Hasta güneşte ısınmaya kadar burada bırakılırdı. Bu tedavi usulü, özellikle çocuklara yapılmıştı. Kumda bulunan deniz suyu ve tuz hastanın derisine işleyerek tedavisine yardımcı olurdu.⁶⁷

Sonuç

Yıkanma, temizlik ve vücut bakımı yeni bir düşünce değildir. Türk toplum yapısına göre temiz bir vücuda sahip olan temiz bir ruha da sahiptir. Böylece, Türkler tarafından dini ve sağlık gibi nedenlerden dolayı temizliğe büyük önem verilerek bazı tesisler ve yerler açılmıştır. Bu yerlerden biri de deniz hamamlarıdır. Deniz hamamlarının açılabilmesi için seçilecek mevkiinin çok merkezi bir yer olması gerekiyordu. Sayılarının yeterli olmamasından dolayı deniz hamamlarının dışında da denize girilebilmişti. Böylece, yeni deniz hamamları açılarak tehlikeli durumlara engel olunmaya çalışılmıştır. Ayrıca, deniz hamamlarından başka yerlerde denize girenler görülür ise uyarılara aykırı hareket etmiş oldukları için haklarında ceza uygulanırdı. Deniz

⁶⁴ DMA, Mülga Bahriye (MB), 809/177, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914).

⁶⁵ Bahriye Zabitanından Said, *Yüzme Muallimi*, Matbaa-i Bahriye, 1328 (1913), s.107.

⁶⁶ Bahriye Zabitanından Said, *a.g.e.*, s.109.

⁶⁷ İbrahim Cemal, *Deniz Hamamı Risalesi, Deniz Hamamı Havası ve Kumunun Havası ve Tesirâtı ve Sur-ı İstimali Hakkında Malumatı Havidir*, Maarif Nezareti Celilesinin Rızasıyla Tab’ Olunmuştur, 1307 (1892) s.10.

hamamlarında yüzme bilmeyenlere istenildiği takdirde yüzme muallimleri tarafından eğitim verilmiştir. Hamamlarda alkol kullanılmamasına ve nizama aykırı yanlış hal ve hareketler meydana gelmemesine dikkat edilmiştir. Sarhoş veya adaba aykırı hareket edenlerin hamama girmelerine de asla izin verilmemiştir.

İnsan vücuduna bol miktarda suyun temas etmesi ile gerçek bir temizlik elde edilmektedir. Ruhu bedeni temiz olan bir insan en büyük mutluluğa sahip olmaktadır. İnsan için en büyük felaket ruh ve bedenin sağlıklı olmamasıdır. İnsanoğlu, temizliğine dikkat ederek hem beden hem de ahlak temizliğine ulaşmaktadır. Denizin insan hayatına, sağlık ve temizlik yönünden çok önemli etkileri vardır. Deniz hamamları sadece bedeni değil ruhu da temizlemek için yapılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Şura-yı Devlet (ŞD), 675/43-1, 675/43-2, 675/43-3, 675/43-4, 675/43-5, 675/43-6, 675/43-7, 675/43-8, 675/43-9, 675/43-10, 675/43-11, 675/43-12, 675/43-13, 675/43-14, 675/43-15, 675/43-16, 675/43-17, 675/43-18, 675/43-19, 675/43-20, 675/43-21, 675/43-22, 675/43-23, 675/43-24, 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM), 89/12-1-1, 89/12-2-1, 89/12-2-2, 89/12-3-1, 89/12-3-2, 89/12-4-1, 89/12-4-2, 89/12-5-1, 89/12-5-2, 89/12-6-1, 89/12-6-2, 89/12-7-1, 89/12-7-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921)

2. Deniz Müzesi Arşivi (DMA)

Bahriye Nezareti (BN), 329/11085-103,10 Ağustos 1327 (23 Ağustos 1911), 329/11085-114, 30 Nisan 1333 (30 Nisan 1917), 329/11085-115, 329/11085-116, 14 Temmuz 1329 (27 Temmuz 1913), 329/11085-117, 329/11085-118, 329/11085-117, 329/11085-118, 29 Temmuz 1329 (11 Ağustos 1913), 85/1717-176, 9 Safer 1333 (27 Aralık 1914)

Envanteri (ENV), 1901-50, ŞUB-53/B-96-B.

ŞUB-53/B-97-A, ŞUB-53/B-97-A, ŞUB-36.200-A, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

ŞUB-36/200-A, 8 Muharrem 1278 (16 Temmuz 1861)

Limanlar, 9/34.

Maliye Vekaleti (MV), 224/142-1-1, 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912)

Mülga Bahriye (MB), 809/177, 4 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

Şura-i Bahriye, 417 (203)-170a, 3 Mart 1894, 444 (2330)-46a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894), 486(2374)-8a, 3 Ramazan 1313 (17 Şubat 1896)

B. Tetkik-Telif Eserler

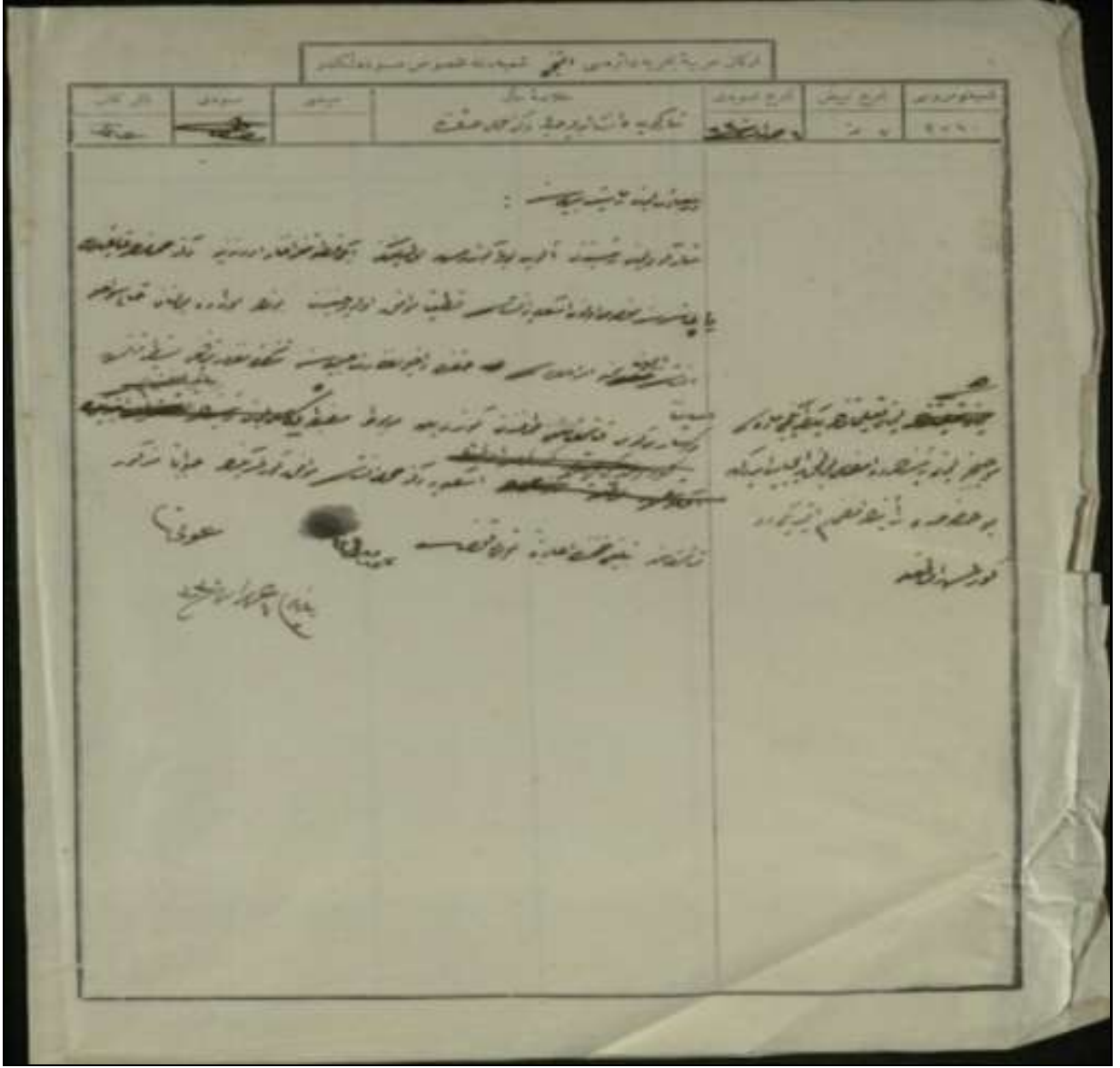
And, Metin, “Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi”, *Ulusal Kültür Dergisi*, 1979, Sayı: 5.

Armağan, Mustafa, *Gündelik Hayatın Renkleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.

- Aru, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949.
- Bahriye Zabitanından Said, *Yüzme Muallimi*, Matbaa-i Bahriye, 1328.
- Celal İsmail, *Deniz Havası ve Hamamları*, İstanbul Sultan Hamamı, 1317.
- Doktor Esad Arif, *Hamam ve Usulü İstihmam*, Mehran Matbaası, İstanbul 1306.
- Doktor Hanri Duvil, Yanbolulu Mustafa Şevki, *Deniz Hamamları*, İzmir 1324.
- Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları (Kimler Girebilir?)* İstanbul Mahmud Beğ Matbaası, 1310.
- İbrahim Cemal, *Deniz Hamamı Risalesi, Deniz Hamamı Havası ve Kumunun Havası ve Tesirâtı ve Sur-ı İstimâli Hakkında Malûmatı Havidir*. Maarif Nezareti Celilesinin Rızasıyla Tab' Olunmuştur, 1307.
- Korvet Tabibi Beşiktaşlı Salahaddin Ali, *Deniz Hamamları ve Denizde Banyo*, Banyoların Tesirât-ı Şifaiye ve Kavaidi Sıhhiyesi İstihmamın Sureti İcrasındaki Şerait-i Sıhhiye, Ay Yıldız Matbaası, 1334.
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Ale'l-Cildiye ve Efrenciye Muallimi Doktor Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları ve Kimler Girmelidir?* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1319.
- Sebil'ür Reşâd, "Deniz Hamamı", 21 Zilhicce 1342, 24 Temmuz 1340, C. 24, 1330, s. 168-169.
- Şehitoğlu, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Yegül, Fikret, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

EKLER

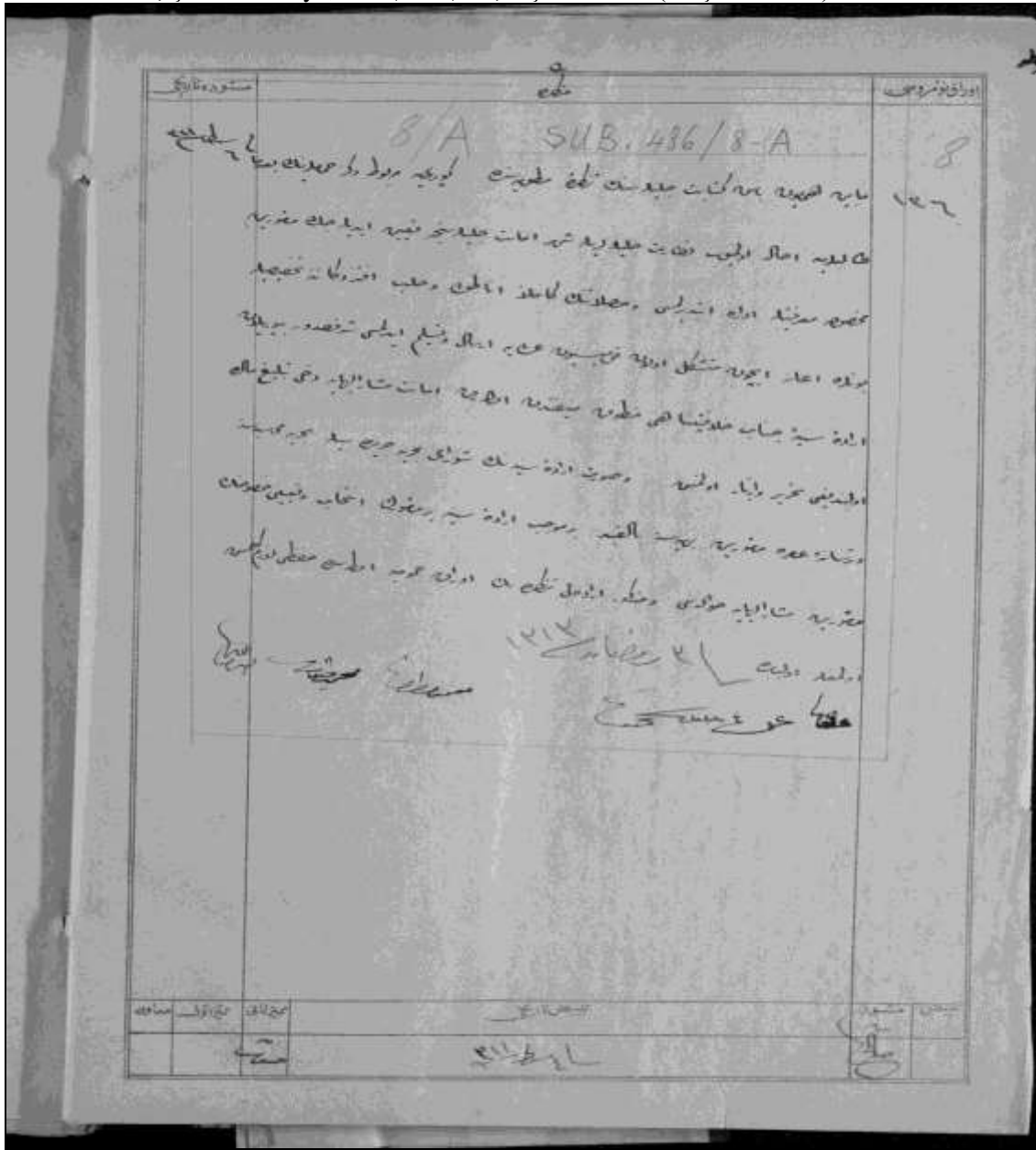
EK 1: DMA, MB, 809/177, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

Dersaadet Liman-ı Riyâseti Behiyyesine:

Şarköy Limanı reisinden alıb evvelce göndermiş olduğunuz iki kıta telgrafname üzerine deniz hamamları kayıklarında ya haş..mahsus olan iskele inşası katiyen muvaffak olamayacağından bunun orada bulunan hali sevhile inşası için mahale emr itâsı hakkında Dâhiliye Nezâreti celilesine tezkere nezâretpenâhi tastir kılınmış esasen Şarköy Kâimmakamlığı tarafından gönderilen merbût mazbata liman talimât-nâmesinin yirmi ikinci maddesi mücibince liman reisinin de imzası bulunması icâb ederken bu hususda reyinin inzimam ettiğide görülmüş olmağla iskeleye deniz hamamı inşası muvafık görülmediğinin cevâben mezkûr kâimmakamlığa tebliği zımnında iâdeten tevdi kılındı. 7 Haziran 1330

EK 2: DMA, Şura-i Bahriye, 486 (2374)-8a, 6 Şubat 1311 (18 Şubat 1896)

Mabeyn-i Hümâyûn baş kitabet celilesinin tezkere-i matbusunda köprüye merbû deniz hamamlarının badema taliblerine ihale olunmayub nezâret-i celileleriyle şehremâneti celilesince tayin edilecek memûrin- i mahsûsa marifetiyle idare ettirilmesi ve hasulatının kâmilten Anadolu ve Halep âfetzedeğânına tahsisıyla bunlara iâne için müteşekkil olan komisyona irsâl ve teslim edilmesi şerefsudur buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenahi mantûk-ı müniîfenden olarak emânet-i müşârünileyhâya dahi tebliğ-i madde olunduğu tahrir ve izbâr olunması ve sûret-i irâde-i seniyyenin şura-yı bahriye-yi harbiyesiyle bahriye muhasebesine ve Tersâne-i Âmire memûrini behiyyesine bilkayud ber mûcib-i irâde-i seniyye bir memurin intihab ve tayini hususunun memûrini müşârünileyhâya havalesi ve mezkûr iradeli tezkerenin evrâk-ı umumiye odasında hıfzı lazım gelmiş olmağla olbabda 3 Ramazan 1311

Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar

Used Administrative Titles in Turkish States

Zehra Odabaşı*

Öz

Türk ünvanları yalnız dil tarihi açısından değil, genellikle kültür tarihi ve özellikle de Türk devlet hukuku tarihi bakımından da çok önemlidir. Türk devletlerinde siyasi ve sosyal bir konum ya da bir kamu görevi ifa eden bazı ünvanlar bulunmaktadır ki, bunların açıklanması ile eski Türk topluluklarının sosyal bünyesini ve hukuki teşkilatını anlamak mümkün olacaktır. Bununla birlikte Türk devletlerinde kullanılan ünvanlardan bazılarının İslamiyetin kabulünden sonra da devam etmesi Türk devlet ve idare teşkilatının sürekliliğini göstermesi bakımından da önemlidir. Askerî ve idarî ünvanları kullanım bakımından birbirinden ayırmak kolay değildir. Türk tarihinde birçok idarî yetki ve sıfatlar aynı zamanda askeri görevleri de kapsamaktadır. Ancak bu çalışmada tarihî kaynaklar, etimolojik araştırmalar ve sözlüklerin verdiği bilgiler doğrultusunda, Türk Tarihinde kullanılan idarî ünvanlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk devletleri, ünvan, sıfat, yetki, kültür.

Abstract

Turks established states such as under the name of Scythian/Saka, Hun, Shatuo, Gokturk, Uighur in the Middle East and each of these states formed a political structuring suitable for their own conditions, and lifestyle and needs of the society in order to meet the needs of the ruled society. As a result each state had some institutions forming their organization and titles used by the people representing these institutions. The initial form of Turkic state organization was seen in the Hum Empire. In addition to that, initial data about Huns were in the Chinese and Roman historical records. Because of this, the titles used in Turkic administrative organisation were thought to be borrowed from foreign languages such as Chinese and Sogdian. The titles recorded in the old Turkish and the synonyms of these titles have been the subject of lots of studies with regards to cultural history and etymology. In this study, the titles and epithets used in the Turkic administrative organization will be handled in the light of Turkic sources and foreign records.

Keywords: Turkic states, title, epithets, authority, culture.

* (Dr. Öğretim Üyesi); Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ze.odabasi@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-1890-4289

Giriş

Türkler Orta Asya'da Saka/İskit, Hun, Sh'a-to, Gök Türk ve Uygur gibi adlarla devletler kurmuşlar ve her kurulan devlet, hükmettiği toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için kendi şartlarına ve toplumun yaşam tarzı ile ihtiyaçlarına uygun siyasi bir yapılanma içine girmiştir. Neticede her devletin kendi teşkilatını belirlediği birtakım kurumları ve bu kurumları temsil eden kişilerin kullandığı unvanlar olmuştur. Türk devlet teşkilatının ilk şekilleri Hun Devleti'nde görülmektedir. Bununla birlikte Hunlara ait ilk bilgiler Çin ve Roma menşeli kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum, Türk idarî teşkilatında kullanılan unvanların da çoğunlukla Çin ve Soğdca gibi yabancı menşeli olarak algılanmasına neden olmuştur¹. Eski Türkçe'de kayıtlı unvanlar ve unvana karşılık gelen kelimeler özellikle kültür tarihi ve köken bilgisi açısından

1 W. Bang ve H. H. Schaeder *kagan* ve *katun* unvanlarının Soğdçadan, Marquart ve Bang *yabgu* unvanının Toharcadan geçtiğini ileri sürmüşlerdir, bk. M.Fuad Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (İstanbul:1932-39), s. 17-31; *Katunun Soğdca olduğu* tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen tarafından da tekrarlanmıştır, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara: TDK Yay., 1988), s. 273; Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (Helsinki: 1949, s. 157; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, (İstanbul:1988), s. 30. Karşı tez, Boodberg tarafından, *katunun* Türkler tarafından Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığına belirlenmesiyle gelişmiştir, bk. Boodberg, P.A. (1936), "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, s. 169 (167-185) Diğer taraftan Giles, Karlgren gibi sinologlar, *beg* unvanını Çince menşeli olarak kabul etmektedir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford:1972), s. 322; *Beg* unvanının İranî kaynaklı olabileceği de sık sık dile getirilmiştir, bk. Sanping Chen (2002), "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/3, s. 299. Barthold, Menges ve Golden, bu unvanların Türkler dışındaki topluluklarda kullanılmasını delil göstererek alıntı olabilecekleri üzerinde durmuşlardır, bk. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, K.Y. Kopruman-İ. Aka, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,1975), s. 13; K. H. Menges, *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), s. 168; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihi Giriş*, çev. Osman Karatay, (Ankara: 2002), s. 99, 119. F. Altheim, *kapgan* unvanını Soğdca ile ilişkilendirmeye çalışmıştır, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 29; Buna karşılık R. Giraud ve Clauson, bu unvanın Türkçe *kap-* fiilinden türediğini iddia etmişlerdir, bk. R. Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto*, (Paris: 1961), s. 149, Sir G. Clauson, "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77 *Kapgan* unvanının Türkçe menşeli olduğu, Marcel Erdal tarafından da kaydedilmiştir, bk. Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 384-385. *Tarkan* unvanının menşei ise, Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülmüştür, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 45. Eberhard ve Sinor *tarkan* unvanının menşeinin Türkçe *tar-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975, s. 471; W. Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Bulleten*, IX/35, (Ankara:1945), s. 319-340. *Tigin* unvanının menşeinin Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla olduğu iddia edilmiştir, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 49. Gabain *şad*, *tigin*, *tarhan* gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden geçmiş olabileceğini ifade etmektedir, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara: TDK Yay., 1988), s. 42.

birçok çalışmaya konu olmuştur². Bu çalışmada Türk idarî teşkilatında kullanılan unvan ve sıfatlar Türk kaynakları³ ve yabancı kayıtlar⁴ ışığında ele alınacaktır.

1. Kagan (Hakan)

İslâmiyetin kabulünden önce kurulan Türk devletlerinde devletin bekâsından, törenin⁵ uygulanmasından ve halkın refah ve mutluluğundan birinci derecede sorumlu olan kişi hükümdar ve onun yokluğunda Hakan ya da Kağan'a vekalet eden eşi Katun/Hatun'dur. Devletin bizzat kendisini temsil eden hükümdar ve hanedan ailesi içindeki yönetici değişikliğine ait kurallar her Türk devletinin özel şartları ile belirlenmiştir. Hun İmparatorluğu'nda hem ana hem de baba tarafından hanedan kanı taşıyan prensler veliaht statüsünde olurken, Gök Türk Devleti'nde "ülüş" sistemi uygulanmıştır⁶. Dönemin kaynaklarına göre, ilk defa Hun hükümdarı Mete Han "Gök Tarafından Tahta Çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı" unvanını kullanmış⁷, bu inanış ve gelenek Göktürkler ile diğer Türk devletleri tarafından da değişik anlamlarla kullanılmaya devam etmiştir. Mete Han'ın oğlunun unvanı ise "Gök ile Yer Tarafından Yaratılmış, Ay ile Güneş Tarafından Tahta Çıkarılmış, Hunların Büyük Hakanı"dır⁸. Mete Hanın oğlunun bu unvanının Uygur kakanlarının unvanlarına benzediği görülmektedir. Çin kaynakları Hun hakanlarının bir diğer unvanının da "Göğün oğlu" olduğunu kaydetmişlerdir: "*Kendi devleti Hun Hakanını 'T'eng-li Ku-t'u' unvanı ile adlandırır. Hunların dilinde gök 'T'eng-li (Tengri) demektir. Göğün oğlu ise ku-t'u' unvanı ile adlandırılırdı*"⁹. "Tengri Kut" sözünün anlamı, "Gök veya Tanrı'dan kut bulmuş" veya "devletli ve saadetli" demektir. Daha sonraki Hun Tarihi'nde böyle bir anlayış ve "hakan" unvanı görülmemektedir¹⁰. Hunlar, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. VI. yüzyıla kadar, yani Türkler arasında "Hakan" unvanı yaygınlaşınca kadar "Tanhu" unvanını kullanmışlardır¹¹. Bu

2 W. Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", s. 319-340; K. Czeglédy, "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, IX (1941-1946), İstanbul 1951, s. 179-187; K. H. Menges, K. H., "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles 1958, s. 441-453; A. Bombaci, "On the Ancient Turkish Title 'Şaδ', *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli 1974, s. 167-193; O. F. Sertkaya, "Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği", *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, II, (Ankara: AKM Yay., 1993), s. 593-600; Günay Karaağaç, "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Bildiriler*, I, haz. Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, s. 401-404; Karaağaç, "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X (Üzбек Bayçura Özel sayısı), İzmir 2001, s. 71-114.

3 *Orhun Kitabeleri, Divan-ı Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig*.

4 Çin, Bizans kaynakları ve dönemin diğer kronikleri.

5 İyi bir kağan ülkesinin törelerini yani kanunlarını düzenlemeli ve yaymalıdır. Kitabelerde geçen "törüg" kavramı kanun anlamına gelmektedir, bk. A. İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I/1, Ankara 1964, s. 104.

6 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s. 149-150.

7 Mete M. Ö. 176 yılında Çin İmparatoruna yazdığı mektubunda söze bu şekilde başlamıştır, bk. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, (Ankara: TTK Yay., 2015), s. 439.

8 Mete Hanın oğluna bu unvanı kullanmasını Hun veziri öğütlemiştir. Bu unvanın anlamı "Gün ve Ay Tanrı'dan Kut yani devlet ve mevki bulmuş kağan"dir, bk. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 509.

9 W. K. Müller, Hunların bu hakan unvanının Türkçe'deki "Tanrı Kut" olabileceği üzerinde durmuş ve De Groot'un dediği gibi Hun hakanlarının bu unvanı Çin'den almadıklarını vurgulamıştır. Çünkü Çin imparatorlarının unvanı da "göğün oğlu"dur. Bu konuda detaylı bilgi için bk. F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen*, Berlin 1920, s. 316.

10 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2016), s. 68-69.

11 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 69.

unvan, Çin işaretleriyle "Şen-yü"¹² veya "Tanyü" sözleriyle anılmıştır. Çin tarihleri, Hun tarihine başlarken bu unvan için: "*Shan-yü, genişlik ve büyüklüğün tanıtması ve görüntüsü demektir. Onların kendileri, göğü böyle düşünüyor ve tasavvur ediyorlardı. Shan-yü için de 'böyle geniş ve büyüktür' diyorlardı*" şeklindeki ifadeleri kullanmışlardır¹³. Ancak Türklerde "Uluğ" yani "ululuk" han unvanlarıyla birlikte kullanılsa da genişlikle ilgili bir anlamlandırmaya rastanılmamaktadır. Mete Hanın oğlunun bir diğer unvanı da "Yaşlı ve üstün/yüce"dir. Bu anlama, onun adı olan "Lao-shang"¹⁴ sözü tercüme edilerek ulaşılmıştır.

Gök Türk ve Uygur devletlerinde, devletin başındaki idareci "kagan" unvanıyla anılmıştır¹⁵. Çin kaynaklarında "K'o-han" şeklinde transkribe edilen bu unvanın Türkçe olmadığı ve farklı menselere dayandırıldığı görülmektedir¹⁶. Menşei ne olursa olsun, hükümdar anlamına gelen bu unvan Türkleşmiş ve Türk yönetim mekanizmasının en önemli unsuru haline gelmiştir. Shiratory *kagan* ve *katun* unvanlarını incelediği çalışmasında, *kagan* unvanının ilk defa Juan-Juanlar yani Avarlarda kullanıldığını ifade etmiştir¹⁷. Buna karşılık Ramstedt, *kagan*'ın Çin, W. Bang ise Soğd kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye katılarak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler¹⁸. Tanrı tarafından göreve getirilen Türk Kağanı bütün insanların hükümdarı ve yöneticisidir. Türk hakimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce, Gök Türk yazıtlarına da yansımıştır: "*Üze Kök Tengri asra yağız yer kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam Bumin Kagan, istemi Kagan oturmuş*"¹⁹. Gök Türk ve Uygur döneminden bugüne ulaşan kitabe ve belgelere göre, kağanların unvanları yalnız hanlık egemenliğini değil, aynı zamanda bu egemenliğin tanrısal kökenlerini de belirtmektedir. Çünkü hakan, semadan inen kutu taşımaktadır. Türk kağanları bu durumu: "*Tanrı izin ve yarlık verdiği için, kut'um var olduğu için (yani) Tanrı bana devlet ve ikbal yolunu açtığı için, ayrıca talihim (ülügüm) var olduğu için kağan oldum veya başarıya ulaştım*" şeklinde yorumlamışlardır. Ancak Türk Kağanının "Gökte, Tanrı'da Kut Bulması", gökte doğduğu

12 Otto Franke, Hunların Şan-yü hakanlık unvanını, Çinlilerin Hoang-ti imparatorluk unvanı ile karşılaştırmıştır. Çince "hoang-en yüce imparator" anlamına gelmektedir. Hunlarda da "Şan" ya da "Tan" yücelik bildiren bir söz, "yü" ise muhtemelen Türkçe "han" ya da "kan"dan bozulmuş bir sözdür, bk. Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, Berlin-Leipzig 1930-1952, s. 179.

13 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 69.

14 Çince "shang" kelimesi, "en yüksek, en ulu, en yüce, en doruk" anlamlarına gelmektedir. Ancak hakan, Tanrı ve gökten yüce değildir. Hakanın yüceliği, insanoğluna üstünlüğü ile sınırlıdır.

15 Gök-Türk kağanlığının kurucusu Bumin Kağanın 552'de Kağan ilan edilmesiyle kullanılmaya başlanan bu unvan, Uygurlar (A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 109-119), Kırgızlar, Türgişler, Hazarlar D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, (ABD: Princeton University Press, 1954), s. 111, Avrupa Avarları ve Bulgarlar tarafından da kullanılmıştır.

16 L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 60; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 578; A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 106; P. A. Boodberg, "The Language of the To-pa Wei", *Harvard Journal Asiatic Studies*, I, 1936, s. 171; K. Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, IX, çev. İ. Gökbakan, Ankara 1945, s. 499-504; P. Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXVI, Wiesbaden 1954, s. 96-97; Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, XXI, Ankara 1957, s.130.

17 K. Shiratory, "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, IX, çev. İ. Gökbakar, Ankara 1945, s. 504 (497-504).

18 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 25.

19 "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş", bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: TDK Yay., 1987).

şeklinde yorumlanmamalıdır. İki Gök-Türk prensesinin Çince mezar taşında: "*Babası Göktürklerin Büyük Kağanı,...Kutlug Beg, Beg Çur (Mo-ch'o) idi. Bu unvanını yüce gökten almıştı...*"²⁰ kut anlayışının kökenleri açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkler Kağan unvanını gökte bulmuştur²¹. Daha önce de belirtildiği gibi Uygur kağanları da Gök Türklerin kullandıkları bu unvanı devam ettirmişler, ancak bu konuda daha anlaşılır ifadeler kullanmışlardır²².

Cengiz Hanın oğulları genellikle "kağan" unvanıyla anılmışlar ve bu unvanın kâtipler tarafından resmî yazışmalarda kullanılması için emirler çıkarılmıştır²³. İlhanlı hükümdarları sikkeleri üzerine "kağan" unvanını çok defa "el-'azâm, el-adil" sıfatlarıyla birlikte koydurmuşlar, Gazan Han ise "kağânü'l-'azâm" yerine "es-sultânü'l-'azâm" yazdırmayı tercih etmiştir²⁴. İlk defa Arap müelliflerinin Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullandıkları "hakan" unvanı kağanın Arapçalaşmış şeklidir ve İslâmiyet'in Türklerle Moğollar tarafından kabul edilmesinden sonra onlar arasında da yaygınlaşmıştır.

2. Kan (Han)

Türklerde "Kan" unvanı Batı Hunlarından itibaren kullanılan ve İslâmiyetin kabulünden sonra da devam eden unvanlardan biridir. Attila'nın hatununun adı Arıkan (Arıgkan)'dır ve "temiz, asil kraliçe" anlamına gelmektedir. Yine Ak Hun hükümdarlarından birinin Bizans kaynaklarına geçen adı "Kün Han"dır²⁵. "Han" unvanı ise ilk defa Orhun Kitabelerinden Tonyukuk yazıtında geçmektedir. Kağan ve Han unvanlarının şekil ve anlam bakımından birbirleriyle ilgili oldukları ya da tamamen farklı anlam taşıdıkları hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kül Tigin, Bilge Kağan kitabelerinde Türk hükümdarları için sadece "kağan" unvanı kullanılmıştır²⁶. Tonyukuk kitabesi için de aynı durum geçerli olmakla birlikte sadece Kırgız hükümdarı için "Han" unvanı kullanılmıştır²⁷. Karahanlı, Kıpçak ve Kimek boy reisleri de "han" unvanını kullanmışlardır²⁸. Bunun yanında asıl adı "Hakâniye" olarak bilinen Karahanlı Devleti'nde her iki unvan aynı zamanda kullanılmıştır²⁹. Genel olarak kabul gören görüş, "kağan/hakan"

20 E. Chavannes, "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", *Festschrift Wilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 62-87.

21 Kitabelerde bu ifade "tengride bulmuş" şeklindedir, ancak "tengride bolmuş" ile karıştırıldığından anlam kargaşası ortaya çıkmıştır, bk. A. Bombaci, "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI (1973), s. 45-63.

22 789'da Uygurlar eski Göktürk geleneklerinden kurtularak kağanlık unvanlarını "Ay Tengride kut bulmuş" sözleriyle ifade etmişlerdir. 795 yılında ise Uygur kağanlık unvanı "Ay Tengride ülüg bulmuş" şeklinde değişmiş ve "kut" sözünün yerini "talih" almıştır, bk. E. Chavannes, "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", s. 62-87.

23 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yay., 1987), s. 295.

24 Aydın Taneri, "Han", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 517-518.

25 L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 73. Aslen Türkçe olduğu anlaşılan "Han" unvanı Hazar başkenti Han-balig gibi bazı yer adlarına da yerleşmiş ve Türk-İslam çevrelerinde geniş alanlara yayılarak, çeşitli zamanlarda farklı anlamlarda kullanılmaya devam etmiştir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, Wiesbaden 1967, s. 141-180.

26 N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, s. 81.

27 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 24.

28 F. Lászlo, "Kagan ve Ailesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 39.

29 Lászlo her iki unvanın da aynı anlamı karşıladığı fikrindedir, bk. aynı yer.

unvanının hükümdar olarak "han" unvanından üstün olduğu yönündedir³⁰. Kaşgarlı Mahmud eserinde "*Afrasyab oğullarına Han denir, Afrasyab ise Hakan'dır*" diyerek bu farkı belirtmiştir³¹. Yusuf Has Hacib de "hakan" unvanını devlet başkanı için, "han" tabirini ise sadece Tamgaç Buğra Han'ı överken kullanmıştır³². Oğuz Kağan Destanında da Kür³³-Han, Küz-Han ve Or³⁴-Han adları ya da unvanları yer almaktadır.

3. Bilge

Türklerin kullandıkları unvanlardan biri de "bilge"dir. "Bilge kişi" anlamına gelen bu resmî unvan Bilge Kağan örneğinde olduğu gibi sıfat değeri taşımaktadır³⁵. Asya Hunlarından itibaren var olduğu bilinen bu unvanın anlamı³⁶ aynı zamanda "siyaset ve idarede hakim" şeklinde gelişmiştir³⁷. Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemenin yanında Türk hükümdar ailesinden olan katunlar³⁸ da bu unvanı kullanmıştır. Bilge, eski Türk devletlerinde bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Oğuz boylarının yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idarî birliği korumayı, askerî gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştıracak dış etkilere karşı hassas davranma siyasetini tam olarak başarmış "kağan"ı tarif etmektedir³⁹. "Bilge" unvanının Uygur döneminde Kağan'a karşılık gelen anlamını taşımasının yanında⁴⁰ Budizm ve Maniheizm gibi yeni inançların etkisiyle bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma anlamlarının dışına çıkarak "bilge bahşilar⁴¹, bilge bilig⁴², budha pilge⁴³, bilge burkan⁴⁴, bilge tengri⁴⁵" gibi daha çok felsefî bir anlama büründüğü görülmektedir. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu felsefî anlam daha da belirginleşmiştir.

30 G. Clauson, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, IV/3, 1959, s. 630.

31 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, çev. Besim Atalay, (Ankara: TDK Yay., 1998-99), s. 157.

32 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Ankara: TTK Yay., 1998), beyit: 2966, 6815, 5569.

33 Kür-Han unvanı hem Türkler hem de Moğollar tarafından kullanılan bir unvandır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki Çince yorumlara göre Gür-Han Çin'deki Hoang-Ti yani "yüce, bütün dünyanın imparatoru" demektir, bk. P. Pelliot, Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Genghis Khan: Chengwou ts'in-tcheng lou*, (Leiden: E.J. Brill, 1951), s. 231. XI. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde "Kim kür, yiğit olsa, mağrur ve yiğit olur" ifadeleri kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud buradaki "kür" sözünü yiğit, korkmaz, kavi ve katı kalpli olarak tercüme etmiştir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 45.

34 "Or" Türkçe'de bir at rengidir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 273.

35 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 340.

36 Asya Hunlarında "Hsien" bilge kelimesinin Çince karşılığıdır. bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995.

37 Bahaddin Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar", *Bellekten*, Ankara 1957, s. 81

38 "El Bilge" Göktürk Kağanı Bilge Kağanın annesi ve Uygur Kağanı Moyun Çor'un eşinin unvanlarıdır, bk. A. Bombaci, "Prences Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", s. 21.

39 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 268.

40 Uygur Devleti'nde "bilge" unvanını taşıyan on üç kağan için bk. A. Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 105-119.

41 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, (Berlin: Akademie-Verlag, 1954), H. 8.

42 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, H. 8.

43 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, A 20.

44 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1976), 7/49.

45 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, 9/17-18.

4. Yabgu

"Yabgu", Asya Hunlarından Büyük Selçuklulara kadar Türk devlet ve topluluklarında kullanılan idarî-askerî bir unvandır. Yabgu unvanının kağandan sonra gelen ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar ailesine mensup şahsın taşıdığı bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Eski Çin kaynaklarında ilk defa "hiep-ho" şeklinde kaydedilen unvanın Asya Hun İmparatorluğu'nda milâttan önce II. yüzyıldan beri kullanıldığı ve devlet teşkilatında bir kanat sorumlusunu ifade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Kelimenin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. H. W. Bailey, P. Pelliot⁴⁷ ve R. N. Frye⁴⁸ gibi araştırmacılar tarafından eski İran dillerine bağlanmak istense de bu konuda kesin bir kanaate ulaşılamamıştır. Çince olmayan bu unvan ilk defa V. Thomsen tarafından Türkçe olarak açıklanmış ve Türkçe'deki yap-mak fiiline -gu ekinin ilave edilmesiyle oluşan bir kelime olduğu ifade edilmiştir⁴⁹.

"Yabgu" ve "Yabgu Kağan", Gök Türk Devleti'nde de yüksek bir idarî unvan olarak kullanılmaya devam etmiştir. Devletin kurucusu Bumin Kağan'dan önce atası Tu-wu, bu unvanın Çince şekli olan "Ta Shih-hu" yani "Büyük Yabgu" olarak tanınmıştır⁵⁰. Yine Bumin Kağanın kardeşi İstemi Yabgu-Kağan'ın (552-576) idaresine bırakılan Batı Gök Türk halkı kaynaklarda "Yabgu'nun Türkleri" şeklinde anılmıştır⁵¹. Uygur Devleti'nde de yabgu unvanına çok sık rastlanılmaktadır. Devletin kurucusu Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın (745-747) önce Yabgu unvanını taşıdığı kaydedilmiştir. Yine Moyen Çor Kağan'ın (747-759) oğullarından ikincisini Tarduş ve Töles boyları üzerine Yabgu ve Şad tayin ettiği bilinmektedir. Aynı hükümdar tarafından 753 yılında Çin'e elçi olarak gönderilen Tay Bilge Tutuk da "Yabgu" unvanı taşımaktaydı⁵². Bu unvana en sık rastlanan Türk topluluklarından biri de Karluklardır. Daha önce "kül erkin" unvanını taşıyan üç Karluk beyinin 665 yılına doğru güçlenerek Yabgu unvanını kullanmaya başladığı görülmektedir. Yabgu kelimesini "cabgûye" şeklinde kaydeden Taberî, 737 yılı olaylarını anlatırken "Cabgûye el-Harluhî" adındaki Karluk Yabgusu'ndan bahsetmiştir⁵³.

Seyhun bölgesinde yaşayan Oğuzlar döneminde "Yabgu" unvanı devlet başkanının unvanı durumuna yükselmiş ve daha sonraki dönemlerde aynı anlamı muhafaza etmiştir⁵⁴. Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde Kayı Han'ın oğullarından birinin adı "Dib-Yavku"dur⁵⁵. Unvanın kullanımı Karahanlılar döneminde de devam etmiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmud "yafgu" şeklinde kullandığı bu unvanı halktan biri olarak göstermekte ve konumun kağandan iki derece aşağıda bulunduğunu kaydetmektedir⁵⁶. Onun verdiği bu bilgiler

46 De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig 1921, s. 116-117

47 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 58.

48 R. N. Frye, "Some Early Iranian Titles", *Oriens*, XV (1962), s. 352-359.

49 V. Thomsen, "Inscription de l'Orkhon dechifress", *MSFOU*, V (1896), s. 286.

50 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 47.

51 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 21, 95.

52 Osman Gazi Özgüdenli, Hüseyin Salman, "Yabgu", *DİA*, XL, İstanbul 2013, s. 170-171.

53 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, I-V, (İstanbul: M.E.B. Yay., 1991).

54 Birinci Gök Türk Devleti'nde kağandan sonraki en büyük idarî unvan olmakla birlikte, II. Gök Türk Devleti'nde askeri bir unvan olan "şad" ile arasında bir fark görülmemektedir. Fakat diğer Türk topluluklarında en yüksek konumu koruduğu kesin gibidir.

55 "Dib-Yavku" kelimesi hakkında detaylı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 359-421.

56 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 32.

muhtemelen Karahanlı Devleti'nin ilk dönemlerine aittir. X. yüzyılda Oğuz boylarında Yabgunun hükümdar unvanı halinde kullanıldığı görülmektedir. İbn Fazlan, Oğuz Türkleri'nin hükümdarına "Yabgu" denildiğini, bunun hükümdarın unvanı olduğunu, Oğuzlar'ın başına geçen herkesin bu unvanı aldığını ve yabgunun naibine "kuzerken" (külerkin) adı verildiğini kaydetmiştir⁵⁷. Selçuk Subaşı'nın oğullarından Arslan'ın ve Musa'nın Yabgu unvanını taşımaları da aynı geleneğin ilk dönemlerde Selçuklular arasında da devam ettiğini göstermektedir. "Yabgu" unvanı Büyük Selçuklu Devleti'nde islâmî bir unvan olan "melik" ile yer değiştirmiş ve artık kullanımdan kalkmıştır⁵⁸.

5. Ayguci

"Devlet baş müşaviri" anlamına gelen ayguci⁵⁹ unvanı⁶⁰, VIII. yüzyılda Gök Türk kağanlığı döneminde Tonyukuk'un unvanları arasında kaydedilmiştir⁶¹. Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun ilettiği mesajda, Tabgaç ve Kitan'a gönderilen komutanlar, Gök Türk kağanının "alp", aygucısının ise "bilge" olduğunu ifade etmişlerdir. Buradan "vezir" statüsünde üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan "ayguci", kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askerî alanda ona danışmanlık yapan bir görevli olarak değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde "kagan", "beg" unvanlar, tek kişiye özgü değildir. Ancak ayguci, Tonyukuk'a has özel bir unvan ya da sadece bir niteleme sıfatı olarak kullanılmıştır. Tonyukuk'tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlanılmamıştır. Uygur dönemi metinlerine bakıldığında "ayguci" unvanının kısmen önem kaybettiği ve daha düşük rütbeli idarî⁶², sivil⁶³ ya da dinî⁶⁴ bir unvan haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu unvan, daha sonraki Türk devletlerinde de kullanılmıştır⁶⁵.

57 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, terc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bedir Yay., 1995), s. 38.

58 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 301.

59 *ay-* kelimesinin anlamı Uygur sözlüklerinde "emretmek, buyurmak, yaptırmak, iletmek, açıklamak, beyan etmek, söylemek, konuşmak, kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek" şeklinde kayıtlıdır, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, IV, Wiesbaden 1977-1998, s. 286. Ancak Clauson, erken dönemlerde *ay-* kelimesinin diğerlerinde olmayan saygın ve bilgelik içeren bir içeriğinin olduğunu belirtmiştir, Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 266. *-guci* ise meslekleri ve kişilerin özelliklerini gösteren bir ektir.

60 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, s. 649.

61 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s.2.

62 Uygur metinlerinde *Koço balık ayguci*: Koço şehrinin yöneticisi anlamına gelmektedir, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, V, Wiesbaden 1977-1998, s. 300.

63 Clauson'a göre "ayguci" unvanı Uygur döneminde: usta ve ustabaşı, yemekhanede denetçi, gelir yöneticisi olarak anlamlandırılabilir daha düşük bir rütbeyi ifade eder hale gelmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 271.

64 Uygur metinlerinde *sazin ayguci*: din adamı, Budist danışmanı, manastırda ikinci derece vaiz, manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi, anlamlarına gelmektedir, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, V, s. 300.

65 *Kutadgu Bilig*'de "şiir, beyit söyleyici" olarak ayguci yüksek bir makam unvanı olarak kullanılmıştır, bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 95, 125, 197.

6. Baga

"Baga"⁶⁶, dönemin metinlerindeki ifadelerden anlaşıldığına göre birkaç kabilenin birleşmesinden ortaya çıkan siyasi teşkilatın başı olan kişiye verilen bir unvandır⁶⁷. Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarının dışında, Ongin Kitabesinde "Kangım Baga Tengriken", Terhin Yazıtında "Bıla Baga Tarkan" ve "İnançu Baga Tarkan"; yine Uygur dönemine ait Suci Yazıtında "Kutlug Baga Tarkan"; Yenisey (Anaçay) yazıtlarından Kemçik-Cirgak'ta "Baga Ben" ve Kara Bulun II Yazıtında "er atım Baga" şekillerindeki unvanlar içinde rastlanmaktadır⁶⁸. "Baga"nın vezir Tonyukuk'a ait bir unvan olduğunu öne süren araştırmacıların yanında, "Boyla Baga Tarkan"ın farklı bir şahsiyet olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır⁶⁹. "Baga" elçiler için de kullanılan bir unvandır. 948 yılında Çin'e giden Turfan Uygur Devleti elçisi bu unvanı kullanmıştır⁷⁰. Kelime Avrupa Avar hakanlığında ve Bulgar Devleti'nde "Bagan" şeklinde kullanılmıştır⁷¹.

7. Boyla

İlk defa Gök Türk kitabelerinden, Bilge Kagan Kitabesi ile Tonyukuk Yazıtı'nın I. Taşında "Boyla Baga Tarkan" unvanı ile karşılaşılmaktadır. "Baga" ile birlikte kullanılan "Boyla" unvanına "rütbe, yüksek bir unvan, devlet kurulu üyesi, şeref unvanı" anlamları verilmiştir⁷². Clauson, "Boyla" unvanının Hunlar döneminde de kullanılan "kağan"a yakın bir rütbe olduğunu belirtmektedir⁷³. Uygur Devletinin ilk kağanı, daha önce Ku-li Fei-lo "Boyla" unvanıyla anılmıştır⁷⁴. Diğer bir Uygur prensinin adı "Kutluk Boyla"dır⁷⁵. Le Coq'un ikinci Turfan seferinde bulduğu, orta farsça bir yazma belgede de bir Uygur kağanının etrafındaki yüksek görevliler sıralanırken "boyla tarkan" unvanı yer almaktadır⁷⁶. VIII. IX.-X. yüzyıllarda Türk-

66 Eski Türk Yazıtları'nda yalnızca "tarkan" unvanıyla bir arada kullanılan sözcüğe araştırmacılar genelde "küçük, ufak" anlamını vermişlerdir. Sonraki dönem Türkçe metinlerde "baga" kelimesiyle karşılaşılmaması sözcüğün yabancı kökenli olma olasılığını güçlendirmektedir. Günümüz Halha Moğolcasında "baga"ya "küçük, ufak" anlamıyla rastlanırken eski Sanskrit dilinde de "paka" biçimiyle "hayvanın küçüğü, hayvan yavrusu" olarak rastlanmaktadır, bk. Mehmet Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 176. (175-186). Menges ise "baga"nın şad ve beg ile birlikte irani bir köke gidebileceğini düşünmektedir, bk. Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden 1968, s. 168.

67 Rasonyi, "Baga" unvanını Macar kralının adına Hırvatistan'ı idare eden valilerin kullandığını söylerken, Tezcan, kurbağa ile kaplumbağa kelimelerindeki "baga"ya işaret etmişlerdir, bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1978, s. 53-54.

68 Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Unvanı", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2010), s. 76. (73-80)

69 "Boyla Baga Tarkan"ın farklı bir görev olduğunu söyleyen M. Mori, Tonyukuk'un bu vazifeyi ifa ettiğini düşünmektedir, bk. M.Mori, "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, İstanbul 1973, s. 89; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı, İstanbul 1988, 645-646.

70 J. Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.

71 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, s. 83, 239.

72 Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Unvanı", s. 391; Semih Tezcan, sözlüklerdeki "buyla" kelimesi ile fiilden yola çıkarak, bu unvanın boğa ve develerin burunlarına tutturulan çubuk ve kağı arabalarının bir aksamı ile ağaçtan yapılmış çivi gibi anlamlar üzerinde yoğunlaşarak, göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş kişiler için kullanıldığını düşünmektedir, bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", s. 53-54.

73 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 385.

74 Bahaeddin Ögel, "Şine-İsu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, Ankara 1951, s. 364.

75 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 40.

76 S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", s. 53.

Bulgar kağanlığında da aynı unvanın kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁷. X. yüzyılda Bizans imparatoru K. Porphyrogenetos'un *De Caeimoniis* adlı eserinde de "içirgoy boyla" yani içirgü boyla = İç boyla" tâbiri geçmektedir⁷⁸. "Boyla" unvanı, Türklerin yaşam tarzı olan boy yapısı ile de ilişkilendirilebilir. Bilindiği gibi Dede Korkut Hikayelerindeki Korkut Ata her anlattığı destanın sonunda "boy boylar, soy soylar" ifadesini kullanarak hakkında bilgi verdiği boyun meşrulaştığını ortaya koymaktadır. Artık bu tarihten itibaren söz konusu sülale, geçmişi tarihî destanlara da dayandırılan, nizamı ve sosyal yapısı bütün bir millet tarafından tasdiklenen siyasî bir yapı özelliğini kazanmaktadır. Dolayısıyla "boyla" unvanı bu anlam üzerinden de değerlendirilmelidir.

8. Buyruk

"Buyruk" unvanının karşıladığı anlam hakkında araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bir kısım araştırmacı, bu unvanın askeri bir göreve karşılık geldiğini düşünürken⁷⁹ diğerleri de "Buyruk"un hem idari hem de askeri bir unvan olduğu üzerinde durmuşlardır. "Kumandan/Vekil, Bakan/Nazır, Mühürdar, Amir"⁸⁰ anlamlarında kullanılan "Buyruk", Clauson tarafından "Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim"⁸¹ şeklinde açıklanmıştır. Bu tanım, eski Türk devletlerinde askeri-sivil hayat ayrımının keskin sınırlarla ayrılmamasına da uygun düşmektedir. Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardır⁸². Bir başka ifadeyle "buyruk", "aygucı" unvanı gibi hem sivil hem de askeri yükümlülüğü bulunan "beg"den üstün "tarkan" ve "şadpıt"tan aşağı bir unvandır. Bu durumda "buyruk" hem bilge hem de alp, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

77 O. Pritsak, "The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions", *Studia Turco-Hungarica*, V, Budapest 1981, s. 33-61.

78 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 49; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 10.

79 Györffy ve Doerfer "buyruk" unvanını "askeri maiyet" olarak tercüme edip Moğollarda kullanılan "nöker" yani "hükümdarın has birlikleri" ile eş görevde açıklamıştır, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, s. 415; Giraud'a "buyruk" unvanını açıklarken çelişkiye düşmüş ve "buyruk sözünü niteleyen bilge, biligsiz sıfatlarının daha çok idari danışmanlık anlamında kullanılabileceğini, Beglere ise savaşta rastlandığından, onların muhtemelen askeri temsilciler olduklarını ifade etmiştir. Ancak sonrasında bu fikrin çok zayıf bir ihtimal olduğunu kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasî hayatını zaten askeri olayların oluşturduğunu ve idarî-askerî ayrımın zorluğunu ifade eder, bk. R. Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İ. Mangaltepe, (Ankara: Ötüken Yay., 1961), s. 127.

80 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 231; R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, (Ankara: TTK Yay., 1991), s. 422/34; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 271; Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, s. 87; M. Mori, "Kuzey Asya'daki eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, s. 209-226.

81 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 387.

82 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 269.

Çin kaynaklarında, Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında hükümetnin dokuzar "buyruk"tan oluştuğu kayıtlıdır⁸³. Buyur- fiilinin kayıtlı olduğu ilk tarihî metin *Divânü Lügati't-Türk*'tür⁸⁴. Bu kelimenin sonuna -k eki getirilerek görevi niteleyen kelimeye son halî verilmiştir⁸⁵. Osmanlı döneminde *Dîvân-ı Hümâyün* veya Paşakapısı'ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve üzerinde tuğra bulunan padişah emirlerinin genel adı buyruk yani fermanıdır⁸⁶.

9. İnak/Yinak, İnal/Yinal, İnañç/Yinañç

İnak kelimesi Türkçe "güvenmek, itimat etmek" anlamına gelen inanmak kökünden türemiştir⁸⁷. Aynı zamanda "sığınak, sığınılacak yer" anlamlarına da gelmektedir⁸⁸. Eski Uygurca'da "inak", "güven, sığınak, ümit, dost, arkadaş"⁸⁹; aynı kökten türeyen "inal" memuriyet, rütbe ve şahıs adı; "inañç" ise yine şahıs adı ve "vezir, mutemet, nâzır" anlamlarında kullanılmıştır⁹⁰. *Oğuz Destanı*nda inak hükümdarın çok yakın adamları arasında zikredilmiştir⁹¹. Selçuklu döneminde de "dost, kendisine inanılan, Bakan"⁹² gibi resmî bir makam sahibini gösteren unvan olarak kullanılmıştır. Moğollar devrinde "inağ"⁹³ olarak kullanılan bu unvan, "hükümdarın mahrem dostu, mutemedi" anlamına gelmektedir.

İnal kelimesi ilk defa VIII. yüzyıl Uygur Budist metinlerinde "Tegride bolmuş inal" şeklinde kullanılmıştır. Yine eski Türk belgelerinde "İnal Öge" ve "İnal Çor" isimlerine rastlanmaktadır. *Dîvânü Lügati't-Türk*'te: "annesini hatun kökten, babası halktan gelen gençler için bir hitap şekli"⁹⁴ olarak tarif edilirken, *Kutadgu Bilig*'de "beyzade, inanılır insan" anlamında kullanılmıştır⁹⁵. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim de "Yinal" unvanını taşıyordu. Moğol belgelerinde Cengiz'in oğlu Cuci'ye bağlandığı belirtilen Kırgız reislerinden birinin adı da İnal'dır⁹⁶. "İnañç" unvanına ise X. yüzyıldan itibaren Uygur elçilerinin adlarında rastlanmaktadır. Selçuklu emir, ferman ve mezar taşlarında Uluğ İnañç, İnañç Atabek, İnañç Bilge Tercüman Bek,

83 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 165; Bu unvan Orhun kitabelerinde "... bilge kağan imiş, alp kağan imiş, buyruk'lan yine bilge imiş, alp imiş..." şeklinde geçmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 11.

84 Kaşgarlı Mahmut bu kelimeye Oğuzca kaydını düşmüştür: *Ol angar ayla buyurdı*, bk. Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, s. 186.

85 Eski ve Orta Türkçe metinlerde *buyruk* dışında, *Inak*, *Ayuk* gibi unvanların, -k ekiyle oluştuğu görülmektedir. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II, s. 668; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 275.

86 Mübahat Kütükoğlu, "Ferman", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 400-406.

87 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 182.

88 A. V. Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, s. 273.

89 VIII. yüzyıl Uygur metinlerinde "Umuğ inañç" kelimesi inanılan, beklenen, arzu edilen bir şey veya bir kimse anlamlarında kullanılmıştır bk. G. Németh, *A Ilonblgalö Magyarsag Kialakulsisa*, Budapest 1930, s. 262.

90 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 86.

91 Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 255-256.

92 "İnak" unvanı Çağatay, Harezmi, Kuman, Kıpçak, Türkmen, Osmanlı gibi Türk lehçelerinde de "inağ" veya "inak" şekillerinde "dost, mahrem arkadaş, devlette yüksek temsilci, bakan" anlamlarında kullanılmıştır, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 182.

93 Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istilâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357, s. 50.

94 Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 122.

95 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 4497, 4805.

96 *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1948, s. 239.

İnanç Uluğ Müşrif Bek ve Artukoğullarınıninkilerde de İnanç Bilge Beygu Kutlug Buka gibi unvanlar yer almıştır. İlhanlı Hükümdarı Gazan Han, Şemseddin Ahmed Lâkûşî'yi Türkiye Selçuklu Devleti vezirliğine tayin ettiği menşurda Selçuklu dîvân geleneğine uygun olarak "inanç" lakabını kullanmıştır ki bu bütün Selçuklu emirlerine gönderilen ferman ve menşurlarda da bu unvan bulunmaktadır. Örneğin, IV. Kılıç Arslan tarafından Dîvân-ı İstîfâ'nın başına getirilen Mecdüddin Mehmed için Uluğ İnanç Bilge unvanı kullanılmıştır⁹⁷.

10. Beg

Türkmenlerde "beg", Doğu Türkçesi'nde "big", Kazaklarda "bi" veya "biy" şeklinde kullanılan bu eski Türk unvanı, Osmanlı Türkçesi'nde "bey" şeklini almıştır. İlk defa Orhun kitabelerinde ve Uygur metinlerinde rastlanılan bu kelime, birçok Doğu ve Batı kaynaklarının verdiği bilgilere göre çeşitli Türk devletlerinde, gerek Müslümanlığın kabulünden önce gerekse müslüman oluşlarından sonra bir unvan olarak kullanılmıştır⁹⁸. Tarihte bütün Türk devletlerinde varlığı anlaşılan "beg" unvanının, bazı benzetmeler yolu ile Çince⁹⁹, Moğolca¹⁰⁰ ya da Pehlevice¹⁰¹ gibi dillerden alınmış olabileceği düşünülerek, menşei üzerinde çeşitli iddialar öne sürülmüşse de hem anlam hem de fonetik bakımlarından kesin bir neticeye varılamamıştır. S. M. Arsal bu unvanın Türkçe "bek" kökünün biraz yumuşamış şekli olduğu fikrindedir¹⁰². Eski Türk devlet teşkilâtında beg, boyların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvandır. Tarihî kaynaklarda ilk defa (M.Ö. 209-174) yıllarında "Mo-tun Vixtun-Biktun=Beg-tun" yani "beg nesli" şeklinde Asya Hun imparatoru Mo-tun'un adında geçmektedir¹⁰³.

Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra da bu unvan aynı anlam içeriğini koruyarak XI. yüzyılda Karahanlılar döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir¹⁰⁴. Selçuklu Devletini kuran Oğuz boylarında "yabgu", "yinal", "inanç", gibi unvan sahipleri dışında Çağrı ve Tuğrul Beyler gibi bazı idareciler "bey" unvanını kullanmışlardır. "Bey" unvanı Selçuklu döneminden itibaren Kıpçak, Türkmen ce Çağatay gibi çeşitli Türk topluluklarında Arapça "emîr" unvanının karşılığı

97 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 4.

98 "Bek" kökü bazı Türk lehçelerinde bek-lemek, bek-çi kelimelerinden hareketle "saklama, koruma, gözetme" anlamlarına gelmektedir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, IV, s. 80. Orhun kitabelerinden anlaşıldığına göre, eski Türk devletlerinde Kağanın yardımcıları durumunda bulunan beglerin, devleti koruyan, il'in işlerine bakan ve bir nevi bekçilik vazifesi yapan kimseler olmaları, bu görüşün doğruluk ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* adlı eserinde "bey" ile "bilgi" kelimelerinin aynı kökten geldiğini ifade etmektedir, bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 1953. Bu eserde "bey" unvanı, genellikle "hükümdar" anlamında kullanılmıştır.

99 Çince "Po" kelimesinden türediği iddia edilir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 322.

100 Moğolca'da "Beg" olarak kullanılmıştır, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II, s. 389.

101 Pehlevice "baga" kelimesinden türediği iddia edilmiştir, bk. Bahaeddin Ögel, "Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar", *İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıl dönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 365; Sanping Chen, "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", s. 289-325.

102 S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 273.

103 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin 1959, s. 23.

104 Kaşgarlı Mahmud bu dönemde kullanılan "begeç" unvanının da "beg" kelimesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I, s. 357.

olarak kullanılmıştır¹⁰⁵. "Beg" kelimesi çeşitli dönemlerde özel ad şeklinde "Beg-Tigin, Beg-Timur, Beg-Arslan, Begtaş, Beg-Bars" gibi isimlerin başına da getirilmiştir. Ayrıca Hindistan Türk saraylarında hanımlar için "begüm" unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devletinin Selçuklulardan almış olduğu "beylerbeyi"lik¹⁰⁶ ve "beylik-çi"¹⁰⁷ gibi bazı unvanlar varlığını yüzyıllarca korumuştur.

11. Terken

Tarihî süreç içerisinde İslâmiyetin kabulü ve Türklerin girdikleri kültür çevreleri ile kabul ettikleri dinlerin etkisi ile kadının kullandığı "katun/hatun" unvanı da değişikliğe uğramıştır. İlk zamanlarda başta bulunan en yüksek otoritelerin temsil sıfatı "kagan" ve "katun" iken, kadınlar için zamanla "terken"¹⁰⁸, "sultan", "bige" ve "begüm" gibi unvanlar kullanılmaya başlanmıştır.

Yine en eski Türk kadın unvanlarından olan "il bilge"¹⁰⁹ de bu süreçte "terken"e dönüşmüştür. İlk defa Uygurlar zamanında (744-1335) kullanılmış olan "Terken" unvanına, en fazla Karahanlılar, Harizmşahlar, Selçuklular ve Kutlughanlılar zamanında rastlanılmaktadır. Hayatlarının her döneminde aktif olan bu hanım sultanlar, tarihte olduğu gibi analık görevlerinin dışında devletin sosyal ve siyasal bünyesinde son derece etkili olmuşlardır¹¹⁰. Taht uğruna hiç olmadık kişilerle yaptıkları ittifaklar ve giriştikleri büyük mücadeleler onların tarihî süreçte olumsuz bir şekilde anılmasına neden olmuştur. Buna karşın terkenlerin son derece yararlı faaliyetleri de göz ardı edilmemelidir. Onlar, çeşitli alanlarda vakıflar kurmakla da meşgul olmuş ve toplumun ihtiyaç duyduğu kurumları kendi bütçeleri ile inşa ettirmişlerdir. Ayrıca eşleri olan sultanları en zor siyasî ve askerî durumlarında yalnız bırakmayarak sadık kadın modelini temsil eden terkenlere de rastlanmaktadır.

105 Amîr al-cuyûş =cuyuş begi, amîr dad = dad begi, amîr al-umarâ = beglerbeyi gibi. F. Köprülü'nün belirttiği üzere ilhanlılarda ve Altın Orda devletlerinde bu etki daha da güçlenmiş ve "beg" unvanı, "emîr" kelimesinin karşılığı olarak fazlaca kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin "ulus begi, tümen begi, min begi, yüz begi ve on begi gibi", bk. Fuad Köprülü, "Bey", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 11-12.

106 Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 62-64.

107 Mehmet İpşirli, "Beylikçi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 78-79.

108 "Terken" unvanı birçok araştırmacı tarafından "tengriken" kelimesi ile ilişkilendirilmiş ve devlet idaresinde Kağan'dan sonra geldiği, fakat yetki bakımından ona en yakın görevi ifa ettiği belirtilmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 544.

109 "il" kelimesi, Gök Türkçe yazıtlarda "devlet" ve "ülke" anlamlarında kullanılmıştır. Bilge ise bilgi sahibi, akıllı kişiye karşılık gelmektedir.

110 Türk Hakanlığının merkezi olan Semerkand'da şehir meydanları "Melike" ya da "Türkân" olarak adlandırılmış, hatunlar sarayda olduğu kadar şehrin ve günlük hayatın içinde de etkili olmuşlardır. Kağanın hatun dışında başka eşleri varsa bu durumda "terken kâton, arslan kâton, han kâton, şah kâton" unvanlarıyla anılan kadın, baş hatun ve veliaht annesi konumunda olmuştur. Veliyaht anneleri olan hatunlar, oğullarını tahta geçirmek için saray içi entrikalarda rol alarak büyük sonuçları olan olaylara müdahil olmuşlardır, bk. Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", *Ortaçağ'da Kadın*, Ankara: 2011, s. 376.

12. Tarkan

"Tarkan"¹¹¹ unvanı çeşitli Türk toplulukları tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır¹¹². Bu unvan, Gök Türklerde "yüksek asalet derecesi"¹¹³, Uygurlarda "vekil, nazır"¹¹⁴, X. yüzyılda Oğuzlarda "sü-başı"¹¹⁵ yani başkumandan sonra gelen makam sahibinin unvanı, Hazarlarda ise "hükümdar unvanı"dır¹¹⁶. Gök Türk kitabelerinde "Apa" unvanıyla birlikte kullanılan "Tarkan" kelimesinin ordu kumandanlığı anlamına geldiği görülürken¹¹⁷, A. Alföldi'ye göre Tarkanlar aslında eski Türk-Moğol topluluklarında demirciliği meslek edinmiş olan kimselerdir¹¹⁸. Çeşitli anlamlarda kullanıldığı anlaşılan bu unvan, Çin yıllıklarına ve kitabelere farklı şekillerde yansımıştır.

Tarkan unvanı, Tabgaç (386-557)¹¹⁹ döneminden hatta Hunlardan¹²⁰ itibaren kullanılmakta olup, Çin yıllıklarına "ta-kan" şeklinde kaydedilmiştir¹²¹. Tarkan kelimesi Orhun kitabelerinde Tonyukuk'un unvanları arasındadır ve "Boyla Baga Tarkan"¹²² şeklinde görülmektedir. Ayrıca devletin dış temsilcilerinden birini göstermek üzere "Oğul Tarkan"¹²³ ve "Apa Tarkan"¹²⁴ şeklinde de kullanılmıştır. VIII. yüzyıla ait olan Ongin yazıtlarında "İşbara Tamgan Tarkan"¹²⁵, İkhe Khüşötü yazıtında ise "Kül Tudun'un küçük kardeşi Altın Tamgan Tarkan"¹²⁶, Gök Türk

111 Eski Yunancada "Tarchon", Etrüsklerde özel ad olarak kullanılan "Tarquin" in Tarkan ile ilgili olabileceği, bk. H. Beveridge, "The Mongol title Tarkhan", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1917, s. 834; ayrıca Çince'de "Ta(tar)" kökünden gelerek "büyük bilici" manasına da geldiği iddia edilmiştir, bk. G. J. Ramstedt, "Alttürkische und Mongolische Titel", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, Helsinki 1951, s. 63 (59-82). Bundan başka unvan "Tar-" dağılmak kökünden türetilmiştir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II, s. 471. W. Eberhard bu unvanın "Tar-khan" şeklinde söylenebileceğini düşünerek, "Tar" kökünün, "tarım", "tarla" yani "ekilmiş toprak" ile ilgili olabileceği düşüncesindedir, bk. "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 324. C. Brockelmann "Tarkan" ile "Terken" in aynı kelime olduğu fikrindedir, bk. "Hofsprache in Alturkestan", *Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schnjnen*, 1929, s. 224. Gy. Németh'e göre ise Türkçe'de bir şeref unvanını ifade eden "Tarhan" unvanı, "Alpagut" unvanının bir eşidir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 45.

112 İbn Hurdadbih'de IX. yüzyılda bu unvan "hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs" olmakla birlikte Semaerkant hükümdarları ve küçük kralların kullandıkları unvandır; *Dîvân-ü Lûgat'it-Türk'te* ise "bey" anlamında çevrilmiştir, bk. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugat'it-Türk Tercümesi*, I, s. 436.

113 A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950, s. 338.

114 A. Caferoğlu, *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 225, 226.

115 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 66.

116 *Hudûd'ul-Âlem'e* göre Tarkan, Hazarlarda Kağan yani hükümdar olarak kullanılmıştır, bk. *Hudûd'ul-Âlam'The Regions of the World'*, çev. V. Minorsky, Oxford 1937, s. 161, 451.

117 F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Petersburg 1899, s. 22, 56; Clauson apa'nın çok farklı anlamlarda olduğunu belirttiikten sonra Tonyukuk Yazıtı'nda geçen "Apa tarkan" in Çinlilerin verdikleri 'başkomutan' unvanını karşıladığını yazar, bk. G. Clauson, "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten*, çev. A. Levendoğlu, Ankara 1966, 19-37.

118 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 44.

119 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 325.

120 Bahaeddin Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *D.T.C.F. Dergisi*, XVII/1-2, Ankara 1959, s. 270.

121 Mau-Tsai Liu, "Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken", II, Wiesbaden 1958, s. 556.

122 M.Mori, "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", s. 89.

123 S.G. Klyachtomy, "A propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq ulys de l'inscnption de Kul-Teghin", *CAJ*, III/4 (1958), s. 248.

124 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 40.

125 T. Tekin, "A Grammer of Orkhon Turkic", Bloomington 1968, s. 255, 291.

126 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 121.

yazılı Suci yazıtında “Kutlug Baga Tarkan”¹²⁷ şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de “tarhan”¹²⁸ unvanı kullanılmıştır. Hükümdar ailesine mensup olmadığı anlaşılan Tarkanlar¹²⁹, Bilge Kağanın idare edenlerden edilenlere doğru halka hitap ettiği konuşmasındaki görevliler arasında da geçmektedir. Bu sıralama Kağan, ailesi, budun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler ve Dokuz Oğuz beyleri şeklindedir¹³⁰. Tarkan unvanı VIII. ve IX. yüzyıl ortalarından itibaren Uygurlarda¹³¹ ve Kırgızlarda¹³², VIII. yüzyılda Türkişlerde¹³³, Hazarlarda¹³⁴ ve Bulgarlarda¹³⁵, IX. yüzyılda Macarlarda¹³⁶, X. yüzyılda Oğuzlarda¹³⁷, XII. yüzyılda Kumanlarda¹³⁸, XIV. ve XV. yüzyılda Kara-Koyunlularda¹³⁹, Abbasi hilâfetinde¹⁴⁰ ve Osmanlılarda¹⁴¹ da kullanılmıştır.

13. Kapgan¹⁴² (Kaphan)

"Kapgan" kelimesinin Soğdca "kavikan"dan¹⁴³ türediği iddia edilmiş olsa da Türkçe “Kapan, yakalayan” anlamına geldiği ve zamanla “tuzak, kapan” anlamı kazandığı kesinleşmiştir¹⁴⁴. Kapgan unvanı ilk olarak II. Gök Türk Devleti hükümdarı Kapgan (692-716)'ın adında geçmiştir¹⁴⁵. Bizans kaynaklarında bu unvan “kavhanos” şeklinde kullanılmıştır¹⁴⁶.

127 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 156.

128 T. Tekin, “On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions”, *Ural-Altaysche Jahrbücher*, S. 35, Wiesbaden 1964, s. 140.

129 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 325.

130 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, s. 106.

131 F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 55.

132 "Tarkan", Kırgızların kullandıkları 6 önemli unvandan biridir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 42.

133 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 43.

134 Hazar kumandanlarının adı “Alp Tarhan”dır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 255; Peter Golden, *Khazar Studies*, I, Budapest 1980, s. 150, 176.

135 Bulgar Türkçesinde “ Böri Tarqan” şeklinde geçen kelimenin şahıs adı mı yoksa unvan mı olduğu belli değildir, bk. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 97; O. Pritsak, “The Proto-Bulgarian Military inventory Inscriptions”, s. 49.

136 “Taryan” şeklinde kabile adı olarak, ayrıca bazı söyleniş farklarıyla Macar yer adlarında "Tarkan" kelimesi kullanılmaktadır, bk. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Ankara 1949, s. 6, 24; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 62.

137 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 39.

138 L. Rásonyi, “Kuman Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, III-VI, Ankara 1969, s. 140.

139 Kara Koyunlu hükümdarlarından İskender (1420-1438)'in 9 oğlundan birinin adı “Tarhan” idi, bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967, s. 143.

140 Devlet adamı “Tarhan el-Cammal” ve tarihçi “Tarhan el-Ravi” bu unvanı kullanmışlardır bk. R. Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967, s. 28, 31.

141 A.S. Erzi, “Osmanlılarda Tarkanlık”, *Belleten*, XIX, Ankara 1950, s. 92-94.

142 Ramstedt'e göre Sino-korece "kap-kwan" sözcüğü "ilk, en iyi khan" anlamındadır, bk.G. J. Ramstedt “Alte Türkische und Mongolische Titel”, 59-82.

143 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 37, 207.

144 Hatice Şirin User, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 230 (219-238); Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 384-385.

145 İleriş Kagan öldüğü zaman çocukları henüz 7-8 yaşlarındadır bu nedenle, İleriş Kagan'ın kardeşi Mo Ch'o (Beg Çor), Kapgan Kağan unvanıyla başa geçmiştir, R. Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İ. Mangaltepe, (İstanbul: Ötüken Yay., 1999), s. 149.

146 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 156.

14. Tegin

"Tegin", bazı Türk devletlerinde hükümdar soyundan gelen erkek çocuklarına verilen bir unvandır."Tegin" unvanının menşei, anlamı ve okunuşu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür¹⁴⁷. Kaşgarlı Mahmud "tegin" (tigin, tekin) kelimesinin "kul, köle" anlamına geldiğini yazmıştır¹⁴⁸. Teginler ordu komutanlığı verildiğinde ya da bir bölgenin idaresi ile görevlendirildiklerinde "yabgu" ya da "şad" unvanlarını almışlardır¹⁴⁹. Tegin unvanının dönemlere ve bölgeye göre bazı değişikliklere uğradığı görülmektedir. Hanedan üyelerini diğer gulam kökenli emîrlerden ayırt etmek için "tegin" kelimesinin başına kişinin karakterine ve hiyerarşideki konumuna uygun biçimde sıfatlar eklenmiş, bunlarla birlikte "çağrı tegin, küç tegin, alp tegin, kutluğ tegin, gümüş tegin, tuğ tegin, böri tegin, tonga tegin, arslan tegin, tuğrul tegin, yinal tegin, yığan tegin, kara tegin" gibi isimler ortaya çıkmıştır¹⁵⁰.

Kağan çocuklarının en küçüklerine ve orta halli kimselerin itibarlı olanlarına "öge (üke) tegit" denilmiştir. Tegit, tegin kelimesinin çoğuludur¹⁵¹. Akhun prenslerine de "tegin" unvanı verilmiştir¹⁵². Gök Türk kitabelerinde geçen Kül Tigin, Yolluğ Tegin ve Tonga Tegin¹⁵³, Uygurların menşei efsanesinde rastlanan Or Tegin ile Uygurlar'ın yıkılışında adı geçen Menglig Tegin¹⁵⁴ ve Akhun paralarında görülen tegin isimleri¹⁵⁵, İslâm öncesi Türk devletlerinde hanedan mensupları için "Tegin" unvanının sıkça kullanıldığını göstermektedir. "Tegin" unvanına Karahanlılar¹⁵⁶, Gazneliler¹⁵⁷ ve Selçuklularda¹⁵⁸ da rastlanmaktadır.

15. Babacık

Hazarlarda kağanları yetiştiren yüksek rütbeli memurlara "Babacık" unvanı verilmiştir¹⁵⁹. Ayrıca Attila adının Gotça "Babacık, Atacık, Sevimli, Ağabey" manalarına geldiği ve Hun

147 Chavannes'e göre "To" sözü Türkçe "T'o-kin" (tegin) teriminin kısaltılmışıdır. Ramstedt eski Türkçesini "teggin" olarak düşündüğü "tegin"i benzetme yoluyla Kore dilindeki "tek" (fazilet) + in (adam) kelimesine bağlayarak "muteber adam" anlamına geldiğini söylemektedir, bk. G. J. Ramstedt "Alte Türkische und Mongolische Titel", s. 64; F. Altheim ise "tekin" (teggin) şeklinde okunmasını tercih ettiği bu unvanı yine anlamına bakmaksızın Çince'ye veya Farsça "Dehkan" a bağlamıştır, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 49. Gabain ise şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 42.

148 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 355, 413.

149 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 47.

150 Ömer Soner Hunkan, "Tegin", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 312.

151 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, s. 355.

152 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 81, 83.

153 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 48.

154 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, I, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999), s. 41; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 61.

155 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 49.

156 Karahanlılarda ülke Arslan Han'ın egemenliği altında sırasıyla Buğra Han (Tamgaç-Tavgaç), İlig Han ve Tegin denilen şehzadeler tarafından yönetilmiştir, bk. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s.

157 Ergin Ayan, "Karahanlı Hanedan Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sihriyeti", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/5 (2015), s. 392-408.

158 Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zmanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", A.Ü. DTCF Dergisi, IV /6-7 (1966), 1968, s. 8. (1-100)

159 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 245.

dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olduğu düşünülmektedir¹⁶⁰. Muhtemelen Selçuklulardan itibaren görülen "Atabeg"¹⁶¹ görevinin karşılığıdır. Atabeglik müessesesinin ise Gök Türk Devleti'nde mevcut olduğu tahmin edilmektedir¹⁶². Türkçe "ata" ve "beg" kelimelerinden oluşan bu unvanın, Selçuklulardan önce Karahanlılar ya da Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde kullanıldığı ve böyle bir müessesenin varlığı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda Oğuz geleneklerine bağlı bir Türk Devleti olan Selçukluların atabeglik müessesesini İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları ve eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirerek devam ettirdikleri düşünülebilir. Bazı araştırmacılar, Orhun kitabelerinde, kitabelerin yazıcısı olarak kaydedilen "Kültigin atası"¹⁶³ lakabının "atabeg" anlamına geldiğini ifade etmişlerse de bu konu da kesinlik kazanmış değildir.

16. İşbara

Uygur kağanlığı dönemine ait IX. yüzyıldan kalma Şine-usu kitabesinde "Çin kavmine tutuk verdim. İşbaralar, Tarkanlar tayin ettim..."¹⁶⁴ şeklindeki ifadelerden "işbara"nın bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygur Sözlüğünde de bu kelimeye "yüksek bir rütbe" anlamı verilmiştir¹⁶⁵. I. Gök Türk Devleti kağanlarından birinin unvanı bilindiği üzere İşbara (581-587)'dir¹⁶⁶ ve Bizans kaynaklarında "İşbara-Yabgu" olarak geçmektedir¹⁶⁷. Tuna Bulgar Devletinin kurucusu olan ve Bizans kaynaklarında "Asparuh" ya da "Esperüh" olarak anılan şahsın unvanının da "İşbara" olduğu¹⁶⁸ ve Türkçe bir kelimedenden türediği düşünülmektedir¹⁶⁹. Çin kaynaklarına göre Türkler cesur ve güçlü kişileri "şbara" olarak adlandırmışlardır¹⁷⁰.

160 J. Marquart, *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s.77; G. Kuun, "Relationum Hungarorum", *Claudiopoli*, MDCCCXCII, s.40-41.

161 Atabeg, Selçuklu Devleti'nde şehzadeleri eğitip yetiştiren yüksek rütbeli memurlara verilen unvandır. Atabeg'in görevi hakkında en önemli kayıt, *Takarirü'l-Manasib*'de atabeglik tayinine dair fermandır. Burada, "bütün devlet erkani ile saltanat divanı naiblerinin bütün işlerde atabeyin onayı ile hareket etmeleri" ibaresi atabeyin idareciler kadrosu içindeki önemli fonksiyonuna işaret etmektedir, bk. Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40; Osman Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 16.

162 Fuad Köprülü, "Ata" mad., *İA*, I, Ankara: MEB Yay., s. 713.

163 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 119.

164 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 174.

165 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, s. 87.

166 Tapar Kağan 581 yılında öldüğünde, Büyük Kağanlık makamı için hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler ortaya çıkmış, Tapar Kağanın oğlu Umna Kağan'ın kısa süren hükümdarlığının ardından Yixiji Kağan'ın oğlu Neber, İşbara Kağan unvanıyla tahta oturarak Uluğ Kağan olmuştur, O. Pritsak, "Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources", *Journal of Turkish Studies*, Niğuca Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves, S. 9 (1985), s. 205-211.

167 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 290.

168 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 183. Kelimenin etimolojisi hakkında bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 9.

169 F. Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Âit Notlar", s. 28-31; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 257. Donuk ise, "işbara"yı v sesi ile okuyarak İran kökenli saymaya çalışanların olduğunu ancak çap- kökünün "hücum etmek, saldırmak, çapmak" anlamında bir fiilden yapılmış olduğunu savunmuştur, o bu unvanın Türkçe "çapar" kelimesi ile ilgili olduğunu düşünmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 18. User'e göre ise Çap- fiili ve çapar adı ile "işbara" veya "ışvara" sözcüğü arasında ilişki kurulması dil bilimsel olarak mümkün değildir, bk. Hatice Şirin User, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", s. 226-227.

170 M. Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7 (1997), 175-186.

17. Erkin/Kül Erkin (İrkin/Kül İrkin)

Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın oğlu kaynaklarda "İrnek" olarak kaydedilmiştir. Ancak bazı araştırmacılar bu unvanın "Erkin/İrkin" olabileceğini düşünerek unvanın geçmişini Avrupa Hunlarına dayandırmışlardır¹⁷¹. Derece olarak il-teberlikten önceki bir alt kademedir¹⁷². Bulgar hükümdar ailesinin neşet ettiği iddia edilen¹⁷³ Attila'nın bu oğlu hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. "Erkin" unvanı ilk defa Mo-kan Kağan'ın hükümdar olmadan önceki unvanları içinde görülmektedir¹⁷⁴. Batı Gök Türklerini meydana getiren On-oklardan 5 Nu-şi-pi boyunun her birinin sorumlusu "Erkin" unvanını taşımıştır¹⁷⁵. Ayrıca Bayırku boyu reisi tarafından "Uluğ İrkin" olarak kullanılan bu unvan, Uygur kağanlığında da mevcuttur. Uygurlar, başlangıçta "İrkin"ler tarafından yönetilmişler, 627 senesinde, Gök Türklerin sarsıntı içerisinde buldukları bir sırada, Uygurlar ve Sır-Tarduşlar tarafından idare edilen isyanlar ortaya çıkmıştır. Baştaki İrkin'in ölümü üzerine Uygurların liderliğine oğlu P'u-sa geçmiş ve 628 yılında Sır-Tarduşlarla işbirliği yapan P'u-sa, İl-Kagan'ın yeğenini mağlup etmiştir¹⁷⁶. Bu başarılarından dolayı P'u-sa, "İl-teber" unvanını almıştır¹⁷⁷.

"İrkin" unvanı Karluk reislerine de taşınmıştır¹⁷⁸. Oğuzlarda devlet başkanı Yabgu'nun naibinin unvanında "Kül Erkin" şeklinde geçen bu terim *Divanü Lügati't-Türk'te* resmî unvanlar arasında yer almaktadır¹⁷⁹.

18. İlteber

Gök Türk döneminden itibaren kullanılan önemli unvanlardan biri de "İlteber"dir¹⁸⁰. Gök Türk Devleti idarî hiyerarşisinde Yabgu, Şad ve Tigin'den sonra, Tudun'dan önce olmak üzere dördüncü sırada "İlteber" gelmektedir. Bu sıralama Gök Türklerin eski rütbelerine aittir¹⁸¹. "İlteber" görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir

171 Saadettin Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının Adı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 120.

172 Clauson bu unvanın Türk devlet teşkilâtında kağandan sonra fakat "beg"den önce geldiğini öne sürmüştür, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 225.

173 Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 74.

174 Gök Türk Devletinin kurucusu olan Bumin Kağan'ın çocuklarından biri olan Mo-kan, ağabeyi Kara Kağan 553 yılında ölünce Türk Devletinin başına geçmiştir. Onun dönemi Gök Türk Kağanlığının en güçlü olduğu dönemlerdendir. Muhtemelen de 572 tarihinde ölmüştür, detaylı bilgi için bk. Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, s.14- 20. Çin kaynaklarında Türk unvanları arasında zikredilen "Sse-kin", "i-kin", "Ssukin", "Ch'i-chin" ve "Hsieh-chin" tabirlerinin aslı da "Erkin"dir .

175 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 27.

176 M.T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Gcschichte der Ost-Türken (T'u.-15jie)*, II, Wiesbaden 1958, s.351; M.Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 211/II, İstanbul 1946, s. 98; J.T.Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taipei 1968, s. 49.

177 Uygur birliğinin temelini atan P'u-sa'dır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 90; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, XIX, Ankara 1955, s. 336, 338.

178 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 108.

179 aynı yer.

180 Çin metinlerinde geçen "Ch'i-li-fa" ve "Hsieh-lifa" hem fonetik hem tarihi bakımından "İlteber"e karşılık gelmektedir. Kitabelerde "elteber" okunuşu kesin olmasa da kelimenin başında bir "i" harfi görünüyor gibidir. Bunun yanında "elteber" ile "kül elteber" arasında görev ve yetki bakımından bir fark olup olmadığı belli değildir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 21.

181 Mau-tsaï Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u.-küe)*, I, s. 8, 41.

unvandır¹⁸². Bu unvan Batı Gök Türkler tarafından da kullanılmıştır¹⁸³. Gök Türk Devleti döneminde İlteberler tabi hükümdarlar olup, bu unvanı kağandan almışlardır¹⁸⁴. Batı Gök Türklerde Yabgu Kağan, Batı ülkelerindeki (Türkistan) şehir devletlerini yöneten hükümdarların hepsine "İlteber" unvanı vererek onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülüklerini ve gönderdikleri vergileri denetlemek amacıyla bölgeye bir Tudun göndermiştir¹⁸⁵. Çin kaynaklarından Gök Türklerde hanedan üyelerinin de "İlteber" unvanını taşıyabildikleri ve İlteberlerin ordu komutanlığı yapabildiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Hem hanedan mensubu, hem ordu komutanı olan Kapgan Kagan'ın 714'te Pei-Beşbalık'a gönderdiği ordunun komutanlarından olan Huopa İlteber Shih-a-shih-pi'dir¹⁸⁶. İlteberlerin elçilik yaptıklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. 724 ve 731 yıllarında Gök Türk hükümdarı Bilge Kağanın Çin'e yolladığı elçi Ke-chieh İlteber'dir¹⁸⁷.

Kitabelerde Uygur¹⁸⁸, Karluk¹⁸⁹ ve Az reislerinin unvanı olarak kullanılan "İlteber", "hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci" anlamına gelmektedir¹⁹⁰. Bu unvan Bayırkular, Kırgızlar, Tatabılar, Soğdlular ile birlikte aynı zamanda Dokuz Oğuz konfederasyonuna mensup bir Uygur topluluğunun¹⁹¹ ve Batıda Hazar kağanlığının hakimiyeti altında bulunan Volga Bulgarlarının başbuğları tarafından da kullanılmıştır¹⁹². Ayrıca VII. yüzyılın ikinci yarısında bir Ermeni kaynağında kuzey Kafkasya Hunlarının reisi ve Hazar kağanının vassalı olarak "Alp Ilut'uer" adı geçmektedir¹⁹³. II. Gök Türk Devleti döneminde Çin'e elçi olarak giden iki İlteber'e bakan muamelesi yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁴.

19. Çor

"Çor" unvanının görev ve yetkileri konusu araştırmacılar tarafından açıklığa kavuşturulmuş değildir. Çin kaynakları, "Çor"un Gök Türklerde yüksek bir mevkiye sahip olan bir rütbe olduğunu kaydetmişlerdir. 587 senesinde Gök Türk kağanının adı "Baga-çor"dur¹⁹⁵. Yine II. Gök Türk kağanı Kapgan (692-716)'da Çin kaynaklarında "Beg-çor" ya da "Böğü-çor" olarak geçmektedir¹⁹⁶. Ancak bu unvanın Gök Türklerde yüksek bir mevkiyi her zaman koruduğu

182 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 8, 41, 132, 181.

183 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 15.

184 A. Bombaci, "On the ancient title *Eltâbâr*", *Proceedings of the IX th. Meeting of the PIAC*, Naples 1970, s. 1 -66;

185 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 24.

186 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 169, 220.

187 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 169, 229.

188 J. Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", çev. Y. Koç, İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, VII, s. 187-232.

189 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, I, s. 139.

190 A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 311.

191 K. Czeglédy, "Yiltavar Unvanı", s. 179-187.

192 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 21.

193 P.B. Golden'e göre, batı Gök Türk idare sisteminde tabi kabilelerin başına, Türk hükümdar ailesinden birinin tayin edilmesi gelenek haline geldiğinden ve bu usul Hazarlar tarafından da takip edildiğinden adı geçen kişi Hazar menşeli olabilir. Bu ad ise "Alp" ve "eltabar" şeklinde Türkçe çift unvanlı bir deyim olmalıdır, bk. P.B. Golden, "Hazar Dili", *TDAY*, 1971, s. 154

194 A. Bombaci, "On the ancient title *Eltâbâr*", s. 1 -66.

195 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 87.

196 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 427.

kaynaklara yansımamıştır¹⁹⁷. Anlaşıldığı kadarıyla, "Çor" unvanı İlteber ve İrkin'den daha muteber tutularak kimi zaman yüksek idari görevleri yerine getirenler tarafından kullanılmıştır. Batı Gök Türk ve On Ok bölgelerinde de Çorlar genellikle boy reisleri olarak görülmektedir. Gök Türklerde "Çor" unvanını taşıyan kimseler elçilik¹⁹⁸, boy reisliği, ordu komutanlığı¹⁹⁹ ve valilik gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Ayrıca, "Çor" unvanı Gök Türklerde hiçbir zaman müstakil olarak kullanılmamış genellikle Külüg, Kara, Köl, Tun gibi sıfatlarla birlikte birlikte kullanılmıştır. Bu unvan Gök Türk döneminde ve sonrasında On Oklar²⁰⁰, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar²⁰¹, Karluklar²⁰², Kırgızlar²⁰³, Peçenekler²⁰⁴, Hazarlar²⁰⁵, Karahanlılar²⁰⁶ ve Salıklar²⁰⁷ gibi çeşitli Türk toplulukları tarafından kullanılmıştır. Abbasi döneminde Türkistan'dan getirilen Türkistanlı ve Türk esirler arasında da "Çor" unvanlı birçok kişi bulunmaktadır²⁰⁸. Abbasilerin yanı sıra İhşidîler, Hamdânîler ve Sâmânîler gibi bazı İslâm devletlerinde de "Çor" unvanına rastlanılmaktadır²⁰⁹.

197 A. von Gabain "Çor" unvanı hakkında yalnızca "büyük bir ünvan" demekle yetinmiştir, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 272. Clauson ise "Çor"un Kağan'dan düşük, Beg'den yüksek bir rütbe olduğunu, "Çor" unvanını taşıyan kimselerin küçük konfederasyonların başı olabileceğini belirtmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 427. S. Gömeç, "Çor"u "askerî bir unvan", bk. "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S. 443 (2000), s. 133 (129-142). M. Ergin ise "önder, rehber" olarak açıklamışlardır. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002, s. 92.

198 Bilge Kagan, Çin'e elçi olarak "Buyruk Çor" unvanlı birini göndermiştir, bk. Pelliot, "Une tribu méconnue des Naiman: les Bätäkin", *T'oung Pao*, 37/II (1943), s. 35-72.

199 Bilge Kagan'a bağlılıklarını bildiren Gök Türk beyleri arasında batı kolunu oluşturan bölümde "Köl Çor" adında bir beyin, Şadapıt beylerinin başında olduğu belirtilmiştir, bk. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: TTK Basımevi, 1988, s. 364.

200 On Okların idarî teşkilâtında Sol (Doğu) kolunu oluşturan To-lu ya da Tu-lu bölümünün boylarını yöneten kimseler "Çor" unvanını taşımışlardır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 27, 56.

201 Uygur Kağanlığının ikinci hükümdarı olup "Teñride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan" unvanını taşıyan kağan (747-759) da Çin kaynaklarında "Moyen Çor" olarak geçmektedir, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999), s. 82.

202 746 yılında Çin'e elçi gönderen Karluk hükümdarının adı "Bilge Yabgu Tun Apa Yigen Çor" olarak geçmektedir, bk. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, ilave bölüm s. 76.

203 Yenisey Kırgız yazıtlarında da Çor unvanı birkaç kere zikredilmiştir, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 26.

204 "Çor" sözcüğü, Peçeneklerin bir boyunun da adıdır, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 14.

205 XI. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir Hazar komutanının adının Roma kaynaklarında geçen biçimi olan Geörgios Tzoulos'ta da "Çor" unvanının olduğu düşünülmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 14.

206 Karahanlı Devletinin kurucusunun unvanı olan "Bilgen Çor Kadir Han" da bu unvanı kullanmıştır, bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), s. 95.

207 Karahanlı döneminde Türkistan'da yaşayan Salig adında hakkında adından başka bilgi olmayan bir Türk boyunun hükümdarlarına "Kalâ Çor" denilmiştir, bk. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998), s. 35.

208 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 478, 483, 488-489.

209 Mısır'daki İhşid Devletinin kurucusu Ebu Bekr Muhammed bin Togaç el-İhşid'in oğlu ve halefi "Anû Çor" adını taşıyordu, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 549. Hamdânîlerde valilik yapmış bir Türk komutanın adı "Türk Beg Çor" olarak kaydedilmiştir Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 532.

20. İlig

Türkçe il "devlet" kökünden "lig" ekiyle türetilen ve kaynaklarda "illig/ilig" şeklinde geçen kelimenin sözlük karşılığı "devletli" olup "hükümdar" anlamına gelmektedir²¹⁰. Ancak bazan devlete bağlı bir bölgenin ya da kanadın idarecisinin unvanı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca "uluğ" ve "beg" kelimeleriyle birlikte "uluğ ilig" yani "büyük hükümdar" ve "ilig beg" yani veliaht anlamında da kullanılmıştır. "İlig" unvanına ilk defa Kuzey Çin'de hüküm süren Tabgaçlarda (386-581) rastlanmaktadır²¹¹. Gök Türk kağanlarından Taspar Kağan ölünce, yerine Çin kaynaklarında Sha-po-lüeh olarak anılan "İllig İşbara Bilge" geçmiştir²¹². Daha sonra büyük Uygur Kağanı Böğü'ye (759-780) ait bir belgede, IX. yüzyılın başlarında dikilen Karabalgasun kitabesinde ve Hristiyan Uygur metinlerinde "hükümdar" veya "saltanat sahibi" anlamlarında kullanılmıştır²¹³. VII-XI. yüzyıl Hazar Kağanlığında ise ikinci derecedeki idareciler bu unvanı kullanmışlardır²¹⁴. Kelimenin özel isim olarak kullanıldığına dair ilk örnekler de Batı Hun İmparatoru Attilâ'nın (434-453) oğlu İlek'in²¹⁵, VI. yüzyıl Sabar devlet adamlarından İliker'in²¹⁶ ve Macarlar'ın önderi Arpad'ın (ö. 907) oğlu Yelek'in adlarıdır²¹⁷. Bu unvan, İslâmiyetin kabulünden sonraki Türk devletleri tarafından da kullanılmıştır. İlk müslüman Türk hükümdarı Satuk Buğra Han'dan (? - 955) itibaren Karahıtay istilâsına kadar sikkeler üzerinde resmi hükümdarlık unvanı olarak hanla birlikte "ilighan" kullanılmıştır. Bu nedenle bazı kaynaklarda bu devlete "İllig Hanlar" da denildiği bilinmektedir²¹⁸. "İlig"in Karahanlılardan Selçuklular'a "Kutalmış'ın oğlu Alp İlig" şeklinde geçmesi ve *Dede Korkut Kitabı*'nda da "İlig Koca oğlu Alp Eren Çapar" şeklinde yer alması bu unvanın uzun süre kullanıldığına işaret etmektedir.

21. Tudun

Çin kaynaklarına göre "Tudun"²¹⁹, Gök Türklerde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvandır. "Tudun"un görevi, tabii memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmektir²²⁰. Batı Gök Türk kağanı Tong-Yabgu Kağan (618-630)'ın Taşkent ve Gandhara gibi batı bölgelere tayin ettiği İlteber

Sâmânîlerde de komutanlar arasında "Bay Çor" adında bir kişi bulunmaktadır, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s.542.

210 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 141; Ahmet Taşağıl, "ilig", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.

211 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 321.

212 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 22.

213 Osman Turan, "İlig unvanı hakkında", *TM*, VII-VIII, 1942, s. 321.

214 P. Golden, *Khazar Studies*, s. 184. Türk devletlerinde kanat yöneticilerine de "elig" unvanı verilmiştir. bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 141.

215 Saadettin Gömeç, "Attilâ'nın Çocuklarının Adı", s. 120.

216 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 138.

217 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 136.

218 Saadettin Gömeç, "Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", *Kök Araştırmalar*, II/2 (2001), s.

219 H.W. Haussig, G.J. Ramstedt ve KH. Menges kelimenin etimolojisinin Çince "tu-t'ung" yani sivil vali anlamına geldiğini düşünseler de, bk. A. V. Gabain, *Alltürkische Grammatik*, s. 345; H. V. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker", *Byzantion*, VIII (1954), s. 426; K. H. Menges, *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, s. 169. Kelimenin özellikle Türk devletlerindeki görevi dikkate alındığında Türk kökenli bir unvan olduğu ve belki de Türkçe "tut + " tut-mak, muhafaza etmek, tutumlu olmak fiil köküne bağlanabileceği söylenebilir.

220 P. Golden, *Khazar Studies*, s. 216.

yanında, bu bölgeleri idarî yönden kontrol, vergi ve resimleri denetleme için tayin ettiği görevli “tudun” unvanını taşıyordu²²¹.

"Tudun" unvanına Orhun kitabelerinde, Karluklara karşı yapılan bir seferde, Bilge Kağan tarafından gönderilen "Yamtar"ın²²² ve İşbara Kağan döneminde (ö. 587) Kitanlıların başında bulunan idarecinin adında²²³ rastlanmaktadır. "Tudun", Gök Türkçe yazılı “İhe Hüşötü”²²⁴ yazıtında da “Kül Tudun’un küçük kardeşi Tekiş”, “Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan”²²⁵ şeklinde kullanılmıştır. Aynı unvan Uygurlar²²⁶, Avarlar²²⁷ ve Hazarlar²²⁸ tarafından da kullanılmıştır. Bu unvanın “Turun” şekli ile de Volga Bulgarlarında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yine Taşkent’in hakimi “Bagatur Tudun”, Hami reisi de “Tudun şad” olarak kaydedilmiş, bu unvan sonradan Moğolcaya da intikal etmiştir²²⁹. İslâmiyetin kabulünden sonra Karahanlılar döneminde de kullanılan bu unvan, *Divanü Lügati't-Türk'te* “köyün büyüğü tanınmış; köylülere içme suyu dağıtan adam” şeklinde anlamlandırılmıştır²³⁰.

Sonuç

Eski Türklerde farklı kültür veya diller aracılığıyla Türkçeye girmiş birçok unvan bulunmakla birlikte köken olarak Türkçe'den türemiş birçok sıfat ve unvan da bulunmaktadır. Bu nedenle Türk devletlerinde kullanılan unvanların etimolojik kökenleri hem dil araştırmacıları hem de tarihçiler tarafından çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmanın konusu olan bazı idarî unvanları askerî unvanlardan ayırma konusunda oldukça zorluk çekilmiştir. Çünkü çeşitli Türk devletlerinde birçok idarî görevli aynı zamanda askerî yetkileri de üstlenmiştir. Eski Türk devletlerinde unvanların kullanımı ile ilgili önemli bir gelenek bunların babadan oğula geçebilir olmasıdır. Bu durum devlet adamlarındaki liyakat ve yetenek gibi önemli özellikleri tartışılır hale getirir de çeşitli örneklerde uygulamaları mevcuttur. Türk devletleri tarafından kullanılan unvan ve sıfatların bir kısmı İslâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiş, bir kısmının yerini de yeni kültürlerin etkisiyle başka unvanlar almıştır.

221 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 24, 52.

222 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 52.

223 Mau-Tsai Liu, “Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken” , I, s. 126.

224 Göktürk dönemi yazıtlarından olan İhe Ashete yazıtı, Altun Tamgan Tarkan'ın lahdine ait iki taşın üç yüzüne yazılmış bir mezar anıt yazıtıdır, detaylı bilgi için bk. Orçun Ünal, “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”, *Bilig*, S. 73, s. 271-294.

225 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 121.

226 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, s. 255.

227 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, s. 217.

228 Hazarlarla ilgili olarak VII. yüzyıla ait olan Bizans tarihçilerinden Theophanes ile Nikephorus (806-815)'un eserlerinde “tudun” unvanı geçmektedir. Buradaki kayıtlara göre “Tudun” doğrudan doğruya kağanın temsilcisi olarak Xerson'da hüküm sürmüştür, bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 215.

229 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, s. 207-210.

230 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, s. 400.

Kaynakça

- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, I, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yay., 1995.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, III, çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yay., 1998-1999.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1948.
- Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, I-V, İstanbul: M.E.B. Yay, 1991.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara: TTK Yay., 1998.
- Alptekin, Coşkun, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40.
- Altheim, F., *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin 1959.
- Arat, R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yay., 1991.
- Arsal, S. M., *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947.
- Ayan, Ergin, "Karahanlı Hanedan Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/5 (2015), s. 392-408.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. K.Y. Koprıman-A.İ. Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1975.
- Beveridge, H., "The Mongol title Tarkhan", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1917, s. 314-318.
- Bombaci, A., "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI (1973), s. 45-63.
- Bombaci, A., "On the ancient title *Eltâbâr*", *Proceedings of the IX th. Meeting of the PIAC*, Naples 1970, s. 1-66.
- Bombaci, A., "On the Ancient Turkish Title 'Şaδ'", *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli 1974, s. 167-193.
- Boodberg, P.A., "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, 1936, s. 167-185.
- Brockelmann, C., "Hofsprache in Alturkestan", *Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schnjnen*, 1929, s. 222-227.
- Caferoğlu, A., *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 105-119.
- Caferoğlu, A., *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Chang, J.T., "T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taipei 1968.

- Chavannes, E., "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", *Festschrift Wilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 695-719.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris 1941.
- Chen, Sanping, "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/3, 2002, s. 289-325.
- Clauson, G., "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, IV/3, 1959, s.174-187.
- Clauson, G., "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten*, çev. A. Levendoğlu, Ankara 1966, s. 19-37.
- Clauson, G., "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956.
- Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Czeglédý, K., "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, IX (1941-1946), İstanbul 1951, s. 179-187.
- De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig 1921.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II-III: Türkische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963-1975.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton University Press 1954.
- Eberhard, W., "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s. 319-340.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, Ankara 1949.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.
- Franke, Otto, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, Berlin-Leipzig 1930-1952.
- Frye, R. N., "Some Early Iranian Titles", *Oriens*, XV (1962), s. 352-359.
- Gabain, A. V., *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- Gabain, A. V., *Eski Türkçenin Grameri*, trc. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yay., 1988.
- Gabain, A. V., *Türkische Turfan-Texte*, VIII, Akademie-Verlag, Berlin 1954.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.
- Giraud, R., *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İ. Mangaltepe, Ankara: Ötüken Yay., 1961.

- Giraud, R., *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İ. Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Yay., 1999.
- Giraud, R., *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961.
- Golden, P.B., "Hazar Dili", *TDAY, Belleten*, S. 338 (1971), s. 147-157.
- Golden, P.B., *Khazar Studies*, I, Budapest 1980.
- Golden, P.B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- Gömeç, Saadettin, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S. 443 (2000), s. 129-142.
- Gömeç, Saadettin, "Boyla ve Baga Unvanı", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2010), s. 73-80.
- Gömeç, Saadettin, "Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", *Kök Araştırmalar*, II/2 (2001).
- Gömeç, Saadettin, "Attila'nın Çocuklarının Adı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 117-122.
- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.
- Hamilton, J., "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.
- Haussig, H. V., "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker", *Byzantion*, VIII (1954), s. 275-436.
- Hermanns, M., "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 211/II, çev. Sadeddin Buluç, İstanbul 1946, s. 97-123.
- Hirth, F., *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Petersburg 1899.
- Hudûd'ul-Âlam 'The Regions of the World'*, çev. V. Minorsky, Oxford 1937.
- Huncan, Ömer Soner, "Tegin", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 312.
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, *Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- İnan, A., *Yasa, Töre-Türe ve Şeriat*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enst. Yay., I, 1964.
- İpşirli, Mehmet, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 62-64.
- İpşirli, Mehmet, "Beylikçi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 78-79.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995.
- Karaağaç, Günay, "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X (Üzbek Bayçura Özel sayısı), İzmir 2001, s. 71-114.
- Karaağaç, Günay, "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Bildiriler, 1. Cilt (A-K), haz. Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, s. 401-404.
- Köprülü, Fuad, "Ata" mad., *İA*, I, MEB Yay., s. 713.

- Köprülü, Fuad "Bey", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 11-12.
- Köprülü, Fuad, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1932-39, s. 17-31.
- Köymen, Mehmet Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", A.Ü. DTCF Dergisi, IV /6-7 (1966), 1968, s. 1-100.
- Kuun, G., "Relationum Hungarorum", *Claudiopoli*, MDCCCXCII, s.40-41.
- Lászlo, F., "Kagan ve Ailesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, 470-479.
- Marquart, J., *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
- Mau-Tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1958.
- Menges, K. H., *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz 1968.
- Menges, K. H., "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles 1958, s. 441-453.
- Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958.
- Mori, M., "Kuzey Asya'daki eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, s. 209-226.
- Mori, M., "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, İstanbul 1973.
- Németh, G., *A Ilonbglalö Magyarasag Kialakulsisa*, Budapest 1930.
- Olbricht, P., "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXVI, Wiesbaden 1954, s. 96-97.
- Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay., 1987.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988.
- Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, XXI, Ankara 1957, s. 81-137.
- Ögel, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, XIX, Ankara 1955, s. 331-376.
- Ögel, Bahaeddin, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *D.T.C.F. Dergisi*, XVII/1-2, Ankara 1959, s. 261-273.
- Ögel, Bahaeddin, "Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar", *İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıl dönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 351-366.
- Ögel, Bahaeddin, "Şine-ısu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, Ankara 1951, s. 361-379.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara: TTK Yay., 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Yay., 2016.

- Ölmez, Mehmet , “EskiTürkYazıtlarındaYabancı Öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7 (1997), s. 175-186.
- Özgüdenli, Osman Gazi- SALMAN, Hüseyin , "Yabgu", *DİA*, XL, İstanbul 2013, s. 170-171.
- Pelliot, P., “Une tribu méconnue des Naiman: les Bätäkin”, *T'oung Pao*, 37/II (1943), s. 35-72.
- Pritsak, O., "The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions", *Studia Turco -Hungarica*, V, Budapest 1981, s. 33-61.
- Pritsak, O., Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources. *Journal of Turkish Studies*, Niğüça Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves, S. 9 (1985), s. 205-211.
- Ramstedt, G. J., “Alttürkische und Mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, Helsinki 1951, s. 59-82.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949.
- Rásonyi, L., “Kuman Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, III-VI, Ankara 1969, s. 71-144.
- Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, IV, Wiesbaden 1977-1998.
- Sertkaya, O.F., “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”, *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, II, Ankara: AKM Yay., 1993, s. 593-600.
- Shiratory, K., “Kaghan Unvanının Menşei”, *Bellekten*, IX, çev. İ. Gökbakar, Ankara 1945, s. 497-504.
- Shiratory, K., “Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler”, *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 359-421.
- Shiratory, K., *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967.
- Shiratory, K., *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999.
- Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istilâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357.
- Şeşen, Ramazan, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998.
- Taşgıl , Ahmet, "İnak", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 255-256.
- Taşgıl , Ahmet, "İlig", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.
- Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancılardan Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976, 7/49.
- Tekin, T., “A Grammer of Orkhon Turkic”, Indiana University Publications, *Uralic and Altaic*

Series Vol. 69, Bloomington & The Hague 1968.

Tekin, T., "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *Ural-Altische Jahrbücher*, S. 35, Wiesbaden 1964, s. 134-144.

Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Tezcan, S., "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1977.

Thomsen, V., "Inscription de l'Orkhon dechifress", *MSFOU*, V (1896), s. 285-299.

Turan, Osman, "İlig unvanı hakkında", *TM*, VII-VIII, 1942, s. 197-198.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.

User, Hatice Şirin, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 219-238.

Ünal, Orçun, "İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi", *Bilig*, S. 73, s. 271-294.